

Our da l'istorgia da ramosch, vna e contuorns fin al principi dal 19 avel secul

Autor(en): **Bardola, Cr.**

Objekttyp: **Article**

Zeitschrift: **Annalas da la Societad Retorumantscha**

Band (Jahr): **47 (1933)**

PDF erstellt am: **16.05.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-203934>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

OUR DA L'ISTORGIA DA RAMOSCH, VNA E CONTUORNS FIN AL PRINCIPI DAL 19^{AVEL} SECUL.

Da Cr. Bardola, Vna.

I. TEMP PREISTORIC ED ANTIC. INFLUENZA ROMANA.

(15 a. Cr. fin 493 d. Cr.)

L'istorgia ais ün fich bun magister. I vala perque la paina da la perscrutar, da s'interessar per ils evenimaints dal passà e da criblar our da quella e metter insembel in cuortas monografias que ch'ella quinta da singuls lös e singulas cuntradas. Eu vögl perque tscherchar d'eruir tras consultaziun da noss cronists ed istoriografs que chi's referescha a nossa patria plü stretta, sainza pero m'imaginar o dafatta am lusingiar da pudair e savoir far quai in maniera cumpleta. Mia lavur stimularà forsa ad oters da la cumpletar e correger, ingio ch'ella as mussarà manglusa.

L'istorgia da noss contuorns cumainza culla *conquistaziun* da la *veglia* Rezia tras ils *romans*, l'an 15 da nos millaisem. Abitadas saran stattas nossas valladas alpinas tschertamaing lönch, lönch avant quaist evenimaint zuond important per l'ulteriur svilup cultural da nos pajais. Dad ogets da derivanza *preistorica* s'ha udi in Engiadina zuond pac: A St. Murezzan-Bagn gnittan pro scavaziuns da l'aua minerala a glüm spadas da bruonz, sch'eu nun am sbagli; sün Palülunga o sül Lai han pro l'inchaschamaint da l'aua per Vna lavuraints chattà üna lantscha d'bruonz cha meis bap barmör tramettet al museum retic; durant la stà passada han sar Riet Champell e seis figl,

il silvicultur da Zernez, fat retscherchas in ün cuvel da quels contuorns, dal success da lur exploraziun s'udit amo pac. Signur indschegner Conrad da Samaden referit ultimamaing a Cuoir davart sumgliaintas retscherchas e scuvertas dad el fattas in plüs lös in Surtasna; ils resultats positivs da quaistas lavuors stuaran amo gnir ponderats plü exactamaing, avant ch'ün possa landroura trar conclusiuns plü stringentas. Chi sa scha aint ils „*Plattuns*“ da Vna chi servittan in temps da guerra suvent sco refügi als abitants, nu füss eir da scuvrir qualchosa? — Dals vegls, oriunds reziens pretendan ils scriptuors romans ch'els sajan stats ün pövel guerresc da chatschaders, pes-chaders, paurs ed apicultuors primitivs, il qual haja dat ant lur subjecziun blier da far als guvernatuors da las provinzas cunfinantas. Davart lur organisaziun politica, derivanza, lingua ect. s'ais circa cumpletamaing aint il s-chür. Eir la veglia istorgia da Retus e seis etruscs e las consequenzas trattas da Champell ed oters in regard a la derivanza da noms da cuntradas e lös retics, saran in buna part da cuschidrar sco legenda ed invenziun. Prof. Muoth in sias publicaziuns dal 1892/93 declera quaists ultims in granda part tras svilup etimologic our da ragischs dal latin vulgar chi pigliet pè in tuot nossas valladas durant ils 400 ans dal domini roman. Uschè appartgnaran eir il superbi nom dal fundatur da Roma, Remus, sco origin da Ramosch, Susa per Susch, Garda per Guarda ect. aint il reginam da la fabla o invenziun. Tschert cha blers noms da cuttüra, alps, gods ect. derivan amo dal temp celtic e'ns sun in regard a lur significaziun tuottaffat imperscrutabels: Tschern, Arina, Nai, Rusenna, Fenga, Chöglias ect.

La plü custaivla ierta cha'ls romans han relaschè a nos pajais, ais nossa favella ladina chi rapreschainta il latin vulgar, l'uschedit „romans“ chi's chaset plan a plan in tuot las provinzas da l'immens imperi e cunsista in buna part our da terms ün pa bastardats da la lingua literara latina e blers plets da l'oriund linguach dal pajais subjogà. Quaista nossa favella s'ha mantgnüda, grazcha a la pusiziun isolada da nossa patria muntagnarda ed a la constellaziun politica dals tschientiners seguaints, pro nus fin al di d'hoz ed ha gnü in seis prüm svilup durant l'esistenza da l'imperi roman ed amo lönch davo

ün'extensiun bler plü granda. Ils noms da noss cumüns engiadinais e contuorns derivan dimena tenor Muoth, in lur fuorma d'hoz bler plü tard pür documentada, circa tuots dal latin vulgar. *Ramosch* figüra in pergaminas veglias dal 930, 1161, 1070, 1230 suot ils noms: vico Ramusse, Johan von Ramüsse, Rhemusciae, *Heremuscia*, da eremos = eremitagi, o da ramus, lö da *ramma*, sco *Sent* chi porta in documaints vegls il nom *Sindes*, (1178 in vico *Sinde*), da *sent*es = frus-chaglia, *Tschlin* da *sillia* = staffa d'champs (Cilines), *Danuder* dal nom da la schlatta retica qua residenta, dals *Oenons*, (D'Oenoniae), *Vna* pudess derivar probabel da „man schvester“ chi indichess la pusiziun in la vallada: Sinistra manus, manus sinistra: Our da manus as po avoir fuormà: Manau, Mnau, sco cha Champell scriva, alura *Mna* chi viva amo pro nossa populaziun, ed alura tras svilup etimologic: Vna. Eu nu crai cha la scripturaziun e'l tour l'„M“ per ün „V“ haja gnü influenza (G. Barblan in „Urbar da la Muntongia da Mna“). Our da „Sinistra“ as sviluppet il nom da la val: Val Sinestra, Sanestra, gio'n, aint in Zanestra! Forsa eir da „mansus“ (Hof), sco cha Muoth derivescha Masein, Mons, ect. *Scuol* dess gnir da „scul“ (eventual il rich scul dad auas, da scular, il cul) cha Muoth pero disch chi haja da significhar: terrain liber, larg, vast. Per *Tarasp* douvra'l l'etimon: tovim (Tobel) — culla derivanza: tuverasca — tobrasca ed u. i. Blers da noss noms da cuntegns derivan tschert eir da la medemma funtana vulgar-latina: *Valmains* = Val mensa o mensis, uschè Val Maisas in Samignun, *Ischolas* = isolas, *Serviezel* = serra Vitellius, perche intuorn l'an 71 pigliettan ils reziens viva part per quaist imperatur roman in sia defaisa cunter las legiuns da Vespasian chi s'approssmaivan nan da Vnuost (val dals venons), *Danuder* = dals *Oenons*, schlatta retica, sco *Zernez* dals *Sarunets*, schabain cha quaists dmuraivan plü tard intuorn Sargans. Cha *Rusenna* deriva da ruzunnes = nassas per tschüffer peschs, sco *Razen* tenor Muoth, nu sarà da suppuoner. Alura fuormaziuns dal tuot rumantschas: Runai, Petschai, Tremblai, Cuschinai, Tulai (da tioula), sco giallinai, femnai = plurals collectifs, *Tschanüf* = Cha Nova in pronunzcha tudais-cha chi soula sfuormar fermamaing, exaimpels: *Chas'auta* (na Chaschauda!) = *Gstalda*, *Pfandshof* = hof da *Fains*, *Valserta* = Val Zerta (vöda), **Cha-**

vrids, **Chavradüra** da chavrar, chavrir, far sechar bos-cha, allontanand la scorza, **Uella**, **Uina** = aua culs diminutivs „ella“, „ina“. Eir ragisch tudais-cha po gnir in dumanda: **Griosch**, **Valgrisch**, da Gries = glera. Ün professur da linguas ha avant ans publichà aint il annuari dal S. A. S. ün'intera pruna da noms da muntagnas e flüms, da derivanza celtica, tanter oter Arina, Chöglias ect.; ma ingün o zuond pacs cognuoscharan funtanas chi dessan sclerimaint sgür davart las linguas celticas; perque sarà meglder da's cuntgnair plütost skepticamaing in fatscha a talas pretaisas. In mincha cas vulain plü gugent spettar sülla publicaziun, missa in vista da nos filolog grischun, Dr. Planta-Fürstenau, chi posseda üna granda collecziun da noms geografics ed ais forse il plü bain versà tanter ils scenziats chi's dan gio cun quella materia.

Turnain pro'l svilup istoric: ils rezians s'avarán participats sco buns sudats durant il II.—V. tschientiner a las bleras guerras dals romans cunter pövels dal settentriun e da l'oriaint; ma speciala menziun da nossas cuntradas ils relatuors e scriptuors romans nu fan. Id ais da presumer cha in tuot quaista lunga perioda da la dominaziun romana la configuraziun da nossa vallada s'avarà eir bler müdada: sainza dubi s'augmentet fermamaing la populaziun, extendand adüna da plü la surfatscha da terrain cultivà; ultra a l'agricultura e l'apicultura pigliettan pè a Ramosch e contuorns la pomicultura e perfin la viticultura; perche cha our da pergraminas dal temp d'immez constà positivamaing cha Ramosch ed eir Sent prodüaivan vin. La populaziun sco tala giordaiva bain granda libertà, pajand las impostas prescrittas e prestand il servezzan militar aint illas legiuns dal vast imperi. Sudats chi returnaivan da lontanias provinzas, avaran bain fingià in quel temp eir portà la nouva dal cristianissem in nossas muntagnas e fundà in quellas comunitats cristianas; perche cha eir las legendas da St. Luzi e sia sour Mierta e da St. Gudench as refereschon al temp intuorn l'an 200, e dal 312 relaschet l'imperatur Constantin seis renomnà edict chi admettaiva la nouva religiun in tuot las parts da l'imperi. Notiz-chas positivas ans mancan in quaist regard per nossas cuntradas. Nos St. Flurin sarà probabel da transferir in ün temp bain bler plü avanzà. L'an 452 dess fingià ün ovaish —

Asimo — avoir tut sia residenza a Cuaira, dimena sarà quella giada nos Grischun, la part superiura da la veglia provinza Rezia, stat circa generalmaing cristianisà.

II. SUOT IL DOMINI DALS GOTS E FRANCS.

L'imperi roman occidental avaiva intant glivrà d'exister. L'an 493 s'impossessettan ils gots da tuot l'Italia e da la Rezia. Ma Teodorich, lur pussant rai, laschet ils reziens in pasch; las instituziuns romanas existittan qua inavant; ledschas, giudicatura ed administraziun nu subittan müdadas; uschè cha l'influenza gotica nu füt da relevanza. Ed eir cur cha l'an 537 Vitigis, rai dals gots, clamet in seis cumbat cunter la Roma Orientala suot Justinian in agüd ils *francs* e cedet a quaists il domini illa Rezia rumantscha — la part septentriunala da la veglia provinza (fin circa Oberriet-Götzis) eira fingià plü bod gnüda conquistada dals alamans — schi nu gnittan ils reziens da nos chantun bler disturbats in lur möd da viver e mantgnair uorden e güstia. Ils *Victorids* figürettan dal 600—770 incirca sco ovais-chs e *preses*, v. d. rapreschantants da l'autorità politica in quaist pajais. L'ultim d'els, Tello, dvantet cuntschaint tras seis grandius testamaint a favur da la clostra da Muster (766) e la fundaziun da la catedrala a Cuaira.

III. SUOT L'IMPERI GERMANAIS.

L'an 806 manet cun sai üna müdada d'influenza: Carl il Grand incorporet nossa Rezia ad ün *cuntadi*, ed ils ovais-chs da Cuaira stuettan surlaschar il domini ch'els eir suot ils francs avaivan exercità suot il titul da rectuors, al *cunt*. Quella vouta o pac plü tard gnit la provinza divisa in duos parts, e nossa vallada, l'Engiadina Bassa e Val Müstair füttan colliadas cul cuntadi dal *Tirol* chi s'extendaiva da Meran fin Danuder e da Martina fin Puntota. Quaista divisiun füt in seguit tras tuot ils tschientiners dal temp d'immez e fin a la metà dal 17^{avel} secul per noss pardavants da las plü grandas consequenzas. A la mort da Ludwig il Pietus, figl da Carl il Grand, la Svizzra füt

colliada cul reginam tudais-ch. Suot ils rais tudais-chs as sviluppet in Germania e pro noss antenats il sistem dals *feudos hereditaris*. Dinasts, grands e pitschens, s'acquistettan cul ir dal temp dominis sur cumüns e valladas e citats, manettan guerra l'ün cunter l'oter e squitschettan plü pussibel sül bass pövel chi dvantet in sia granda part suottapost e crodet partim in servilità e sclavitüd, perche cha quella giada eir ils umans eiran suottaposts a vendas, cumpras e conquistas. Ils paurs appartgnaivan pel plü pro'ls bains ch'els cultivaivan e per ils quals els pajaivan gabellas e deschmas e stuaivan far lavur gratuita a lur patruns. Quaist svilup as fet displaschaivelmaing valair eir in noss contuorns. Per granda furtüna savettan pero ils ovais-chs da Cuaira as procurar cul sustegn da la dinastia richa da Tarasp granda influenza in Engiadina Bassa e Val Müstair, uschigliò füssan nus hoz indubitabelmaing austriacs e tirolais.

LA LEGENDA DA ST. FLURIN.

Incirca in quels temps turbulents stuarà avoir vivü ed operà St. Flurin a Ramosch. Scha'l requint da la cria d'aua chi's müdet in vin, ha dad esser vaira, schi nu po il furnitur dal vin avoir abità in il chastè da Tschanüf, pervia cha quaist chastè ais pür gnü fabrichà da *Nannes* da Ramosch l'an 1256. Id exista pero amo ün'otra versiun in regard al miracul da l'aua e'l vin. Tenor medemma avess il giuven Flurin fat dar il vin gio'l chastè da Serviezel e portà quel als lavuraints da seis magister e patrun vi la prada o'ls champs da *Seraplana* ed avess, passand Platta Mala, dat il vin ad ün pover viandant e perque stuvü turnar a Serviezel, ingio l'avessan artschvü cun imbütta-maints e tramiss davent culla cria vöda ect. I's lascha pero eir presumer cha in il lö dal chastè da Tschanüf possa avoir existü eir già quella vouta ün fabricat primitiv. Davart quaista fabrica e l'importanta dinastia locala discuorraran plü tard.

L'OVAIS-CH DA CUOIRA E L'ENGIADINA BASSA.

Per intant ans suprastà d'eruir co cha l'ovais-ch da Cuaira savet tour pè in Engiadina Bassa e specialmaing a Ramosch

e contuorns. La baselgia da *Ramosch* sco lö da peleginagi sto avair gnü da vegl innan üna tscherta importanza preponderanta. Per exaimpel ans relatescha la legenda cha'l cavalier *Rudolf da la Funtana Rubia* saja stat in quella testimoni d'üna miraculosa guarischun d'üna dementa e s'haja da qua davent megldrà. Eir *para* da constar cha anticamaing existivan in Engiadina Bassa principalmaing be 2 *baselgias*: quellas d'Ardez e da Ramosch. Il sacerdot *Hartpert* da Ramosch s'avaiva perfin acquistà la bainvuglientscha dals imperatuors tudais-chs Andri I. e da seis successuors, ils Ottons, in möd special. L'an 930 regala Andri I. tuot las entradas dals bains imperials — quaists sainza dubi derivants amo da l'administraziun romana — in Engiadina Bassa a la baselgia da St. Flurin. Tanter quaists eiran nomnadas la baselgia da Sent cun majarias e fuond, chasas ed abitants in Ramosch e Sent. — Hartpert ascendet a la sopcha vescovila da Cuoir e cumpagnet ad Otto il Grand cun si'armada fin a Roma, e quaist fet plüs importantas donaziuns a l'ovais-chia in ils ans 951, 952, 953 e 956 (Champell) — principalmaing cun resguard a las grandas devastaziuns, commissas pac avant tras irrupziun dals *sarazens* — p. e.: mez la cità da Cuoir, dazi ed impostas, baselgia cun grand possess, il dret da batter munaida, majarias e l'immunità, v. d. la deliberaziun da la giudicatura bassa dals cunts ect. Eir il possess da la baselgia da St. Flurin get quella giada via sün l'ovais-chia. Moor pre-tenda cha mez il cumün da Sent eira cumprais aint illa par-venda, cedüda a seis temp a Ramosch, ed alura a l'ovais-ch.

ILS DA TARASP.

Tras la pussanta dinastia da *Tarasp*, fundatura da las clostras a Scuol (1079 o 1095/96) — la prüma ardet gio l'an 1129 o 1130 e gnit refabrichada 1131. L'an 1258 füt eir quaista desdrütta da Walther IV. da Vaz in ün scumpigl guerresc e translocada (1246 fingià) a St. Stefan, plü tard a Marienberg (Vnuost) — gnit l'influenza vescovila in Engiadina Bassa eir augmentada e rinforzada sensibelmaing. In las differentas donaziuns cha'ls da Tarasp fettan a quaistas clostras e specialmaing a Marienberg (Sta. Maria dal Munt) ed a quella da Müstair (Tu-

beris), figüran eir bains a Ramosch, p. e. 1161: ün bain sur la baselgia culla famiglia *Jannit* ed infants, las famiglias *Arnold* ed amo ün'otra, sco eir oters bains, 1164 ün'alp in Fenga. Ün da quaists documaints porta tanter otras eir la firma d'ün Schwiker da Ramüsse (1163) sco perdüta. L'an 1392 vegnan manzunats tanter ils allodials da Marienberg: ün Rimathieu da Tschlin, Niclas da Borgia ed üna Mengia de Svaiffen, duonna da Michel a Ramüs. L'an 1178 vain nomnà sco possess da Marienberg eir üna chapella *Sancti Petri*, in vico Ramüsse (forse in Pra St. Peder o Vna?), ed in ün urbar da Pazzanun aise dit cha pro quella appartegna il bain daspera.

A l'ovais-ch regala Ulrich IV. da Tarasp als 25 marz 1160 grand possess in Vnuost cun chasas e glieud, medemmamaing a Fließ gio l'Inntal superiur, a Ftan, Ardez, Scuol, Guarda, Tarasp, Savran, Chasatscha, in Surset, Scanfich ed üna metà dal chastè da Tarasp. Tras quaista donaziun e tras la cumpra dal chastè da Riom s'acquistet l'ovais-ch fich grand possess in Engiadina Bassa, Vnuost e Surset. Sch'ün cuschidrescha eir amo il bel possess a Ramosch, Sent ed utro cha'ls imperatuors avaivan cedü a Hartpert durant il 10^{avel} tschientiner, schi resulta cha quella vouta nossa vallada appartgnaiva in granda part a la diocesa da Cuaira. 1167 gnit regalà ad ella tras Gebhard da Matsch perfin eir l'otra mità dal chastè da Tarasp. L'ultim nöbel da Tarasp glivret cuntschaintamaing seis dis insembel cul figl Ulrich V. aint illa clostra da Marienberg, sias figlias in quella da Müstair. Eir scha plü tard il chastè da Tarasp appartgnaiva — i nu's sa per chenün motiv — a la nöblia da *Reichenberg* chi abitaiva sper Tuor (1239), schi avain nus pudü constatar cha tras donaziuns da rais ed imperaders tudais-chs, tras cumpras e tras ils regals dals da Tarasp ils ovais-chs da Cuaira eiran d'vantats fich pussants in Engiadina Bassa, Val Müstair e Vnuost ed in otras cuntradas dal chantun. Ma els avaivan qua da che far eir cun oters fermes concurrents.

IL CUNTADI DAL TIROL.

Ils plü pussants e privlus tanter quaists eiran ils *cunts dal Tirol*. Sco cha nus savain, gnittan l'Engiadina Bassa e Val

Müstair fingià suot ils Carolings dal 9. e 10^{avel} tschientiner colliadas cul cuntadi dal Tirol. Ils cunts dal Tirol avaivan lur sez a *Meran* e laschaivan administrar lur drets in Engiadina Bassa tras il chastellan da *Danuder*. Els figüraivan sco patruns territorials da la vallada: l'ota giudicatura chi decida sur vita e mort, la chatscha, pes-cha, ils gods, las minieras ed auas da l'inter cuntadi staivan in lur mans. Plü bod para que cha'ls signuors da *Wanga-Bargusch* (forse ils successuors da quels da Tarasp) hajan administrà l'uschedit comitat „Pontalt“ chi cumprendaiva amo cun l'Engiadina Bassa il territori da *Danuder*, in nom dals cunts tirolais. Ma l'an 1287 gnittan els probabel sbancats dal cunt Meinhard II. e substituìs tras il chastellan da *Danuder*. Fingià l'an 1239 avaivan ils Tirolais acquistà eir il chastè da Tarasp cun pertinenzas dals signuors da *Reichenberg*. Eir in oters cumüns d'Engiadina Bassa possedaivan els fingià e tscherchaivan d'ingrandir lur possess in bains e glieud. A *Martina* convochaivan lur vasals in nom dal cunt an per an üna spezcha da *mastralia*, üna granda radunanza, a la quala pigliaivan part ultra a lur ufficients, güdischs ed allodials eir ils impiegats e güdischs vescovils da Cuoir, il chastellan da *Ramosch* e quels da las clostras *Marienber*g e *Müstair*. In quaiста occasiun gnivan fattas cuntschaintas al pövel las ordinaziuns e prescripziuns dal patrun territorial e stabilidas eir novas cunvenziuns ed organisaziuns per l'inter comitat da „Puntalt“ o „Danuder“. Quaiстаs radunanzas as nomnaivan in tudais-ch: *Landsprache*. L'inter cuntadi stuvaiva pajar l'uscheditta *imposta generala*. Tenor quints amo conservats importaiva quella per l'Engiadina Bassa (tanter 1290—1340) 50—56 marcs veronais (plü tard 100—120 marcs), quai chi correspundess incirca a frs. 1500—1600 e'ns para üna somma irrelevanta, scha nus nu cuschidrain plü bain la valur da la munaida da quella vouta. In cuors sarà qua statta principalmaing la munaida tirolaisa chi gniva battüda a *Meran*. Il marc avaiva 10 glivras a 12 groschas o 20 schillings = 240 pfennigs. Dr. O. Stolz, archivar austriac ad Innsbruck, dà las seguintas explicaziuns davart ils predschs da quel temp:

1 schot (chaschoula, circa 5 kg) = 5 schillings = 35 rps.

1 möz (40 l) d'üerdi = 10 schillings = 70 rps.

1 pass (0,8 m) d'pon = 5 schillings = 35 raps.

1 armaint bovin (vacha, trimma) = 3 glivras = 4,2 frs.

1 besch = 10 schillings = 70 rps.

Dimena correspuondaivan quels 50—60 marcs veronais da l'imposta engiadinaisa incirca a la valur da 370—400 vachas o da 2200 beschs o 4400 mozza d'gran: ün considerabel import cha l'Engiadina Bassa furniva an per an al cunt dal Tirol. Ultra quaista uscheditta *imposta generala*, cha tuo! ils abitants stuai-
van pajar, fluivan an per an specialas gabellas dals subgets tirolais in Engiadina, ils quals appartgnaivan cun chasa e fuond als cunts, a Meran: armaints da maz (Kuchenrinder), muvel da tgnair (Maienrinder), gran, chaschöl, painch, tschaira e meil d'avious, pon da chasa, agnels, usöls, bescha da maz, lana ect. P. e. aint a *Griousch* cultivaivan 2 paur terrain da la chasa dal Tirol. L'an 1315 tramettan Eberhard e Nicolaus (quella vouta gniva pel solit dovrà be il prenom) 75 beschs, 11 botschs chastrats, 3 armaints bovins, 130 chaschoulas d'bescha e 29 passa d'pon sco fit a lur patruns, ed ün tschert Merklin ed ün Fride-
rich da Ramosch 4 beschs e 30 glivras d'argient (circa 100 frs.). La prümavaira cumpletaiva la chambra dal cunt il numer da bescha — i para cha l'allevamaint da quaist muvel manü fuormaiva la principala occupaziun e rendita da paur muntagnards da quella giada — e furniva il sal (per Griousch e Rojen [il Resch], gnivan dattas minch'an 82 chargias a 170 kg incirca da quaist ingrediaint necessari, que chi'ns para bain ün pa bler!).
Ils subgets tirolais da *Sent* spedittan il medem an (1315) 17 armaints bovins e 90 cheudbeschs per duos ans a Meran. L'an 1404 eiran ils paur libers chi nun appartgnaivan cun lur persona ad ingün oter signur co a l'imperatur, amo in dovair da dar tschertas gabellas als cunts dal Tirol, sco rapreschantants dal domini imperial (quella vouta als ducas d'Austria). Quaist tuot e bler oter resulta our da cudeschs da contabilità da quel temp, amo conservats tenor Stolz, dal qual eu pigl quaistas notizchas. Dimena na be l'ovais-ch e las duos clostras nomnadas possedaivan bains e glieud a Ramosch, dimpersè eir ils cunts dal Tirol, ils quals ultra quai exercitaivan ils drets da patruns territorials (impostas generalas!).

LA NÖBLIA DA RAMOSCH.

A *Ramosch* e *Vna* e contuorns (Vna Dadaint ect.) dominaiva cun grand possess dal 11^{avel} e 12^{avel} tschientiner innan la *nöblia dals da Ramosch*, oriundamaing sco ministeriala da l'ovais-ch da Cuoir. L'an 1256 fabricha *Nannes* da Ramosch cul permiss express dal cunt Meinhard dal Tirol il chastè da *Tschanüf*. Existü sto avair in quel lö fingià da l'8^{avel} secul innan ün fabricat chi avarà servi sco dmura a tscherts ufficients vescovils, e forse sco lö da refügi als abitants in temps da rapina e guerra (irrupziun dals sarazens). Singular ais quaist permiss dal cunt territorial, durant cha'l possess principal ch'el administraiva, eira dal temp da Hartpert innan (10^{avel} secul) in mans da l'ovais-ch. Eir scha'l cunt as refuondaiva sül dret da fabrica (Baurecht) chi avarà appartgnü pro las competenzas dal cuntadi, schi qua as trattaiva tuottüna probabel be d'üna refabrica, colliada cun fortificaziuns, fin alura na existentas. Eu crai cha quaist permiss significha ün evidaint dantigl vers l'autorità vescovila, sco cha tanter quaistas duos potenzas eir in seguit as sviluppettan grandas discrepanzas pervia da l'influenza in nossas cuntradas. Aint il nouv chasté chi avarà gnü incirca las dimensiuns da las ruinas amo existentas, murit l'an 1272 l'ovais-ch Heinrich da Montfort, as rechattand qua sün viadi, probabel giand o turnand da Vnuost, e gnit sepulì aint il cor da la veglia baselgia da St. Flurin. Ils nöbels da Ramosch han ultra lur vast possess in patria eir bains in Vnuost e sco feudo da l'ovais-ch il chastè da *Wiesberg* in Pazzanun.

ILS DUCAS D'AUSTRIA (CHASA HABSBURG) INCORPORESCHAN IL CUNTADI DAL TIROL A LUR DUCAT (1363).

L'an 1363 dvaintan alura ils *ducas d'Austria*, da la chasa Habsburg, ertavels da la cuntessa *Margareta*, ditta *Maultasch*, e collian il cuntadi tirolais cun lur ducat. Da qua davent as maisdan quaists adüna da plü aint ils affars d'Engiadina Bassa, tscherchand da sgürar il possess ertà e lur influenza in nossa vallada. L'an 1365 impromettan *Schviker* da Ramosch e seis figl cha mez lur chastè haja dad esser a tuots temps avert als

ducas d'Austria, e cha in cas da cuntraversas e scumpigls politics lur intera facultà scrouda a quaists potentats. Perche nu savain nus (25 avrigl 1365). La discordia tanter Schviker e seis frar Conrad avarà fingià existü. Quaista s'inasprit bainbod talmaing cha'ls frars gnittan tanter pêr als mans e cha Schviker stilettet a Conrad e stuet fûgir per as salvar dal pövel indegnà (1368). Il duca s'impossessa subit da sia part vi dal chastè e dals bains dal fûgitiv e dà quels sco feudo al cunt *Ulrich IV. da Matsch*. Champell quinta cha ün tschert Zwanziger, chastellan, haja stuvü fûgir pervia da crudeltats commissas e s'haja retrat in Vnuost. Probabel chi's tratta qua be d'üna malincletta, e ch'el piglia il nom *Zwanziger* per quel da Schviker chi dess tenor Stolz esser istoric insembel culla tragedia dad el inscenada. Ulrich da Matsch cumpra alura dal figl dal morder (1369) l'otra metà dal chastè e'ls bains da la nöblia extinta da Ramosch, l'ultim descendent da la quala as reserva üna tuor in Vnuost e nu tuorna plü in sia veglia patria.

ILS CUNTS DA MATSCH E L'OVAIS-CH DA CUOIRA.

Chi ais quaist cunt da *Matsch* e *Kirchberg*, sco ch'el as nomna? Il muong *Goswin* da Sta. Maria da Munt pretenda in sia cronica (circa dal 1380) cha'ls da *Matsch* sajan descendents dals da *Tarasp* ed hajan fingià intuorn l'an 1100 fundà lur chastè aint illa Val da *Matsch* chi sbocca da la dretta sper Damal (Malles) aint il Adisch. Lur possess in Engiadina Bassa lascha suppuoner alch parantella tanter las duos schlattas. Ma Dr. Valer in sia lavur davart il chastè da Tarasp (1917) as dumanda schi nu saja bleranzi da presumer la derivanza dals da Tarasp da quels da Matsch, pervia cha'ls prüms avaivan numerus bains in Vnuost ed in *Valtellina*, e cha oters perscrutuors da l'istorgia vöglian cha'ls da Matsch sajan oriunds da *Mazzo* in la Valtellina superiura. Nus nu vulain plünavant ans cunfuonder cun quaista dumanda. I'ns basta da constatar cha'ls da *Matsch* eiran pussants e richs, e ch'els han dat bler da far als ovais-chs da Cuoiras sco vasals, avuats da la clostra da Marienberg ed administratuors dals bains vescovils in Vnuost, e sco influents adversaris. Eir noss antenats han gnü bler da

travschar e sbatter cun els — saja sco chastellans da Tschanüf e da Tarasp o sco feudataris austriacs. Els eiran d'vantats *cunts* tras üna marida da quaist Ulrich IV. cun l'ertavla dals da Kirchberg. Ils da *Matsch* ston avoir gnü eir sco vasals da l'ovais-chia da Cuoiria ed avuats da la clostra nomnada surpassà lur drets ed usurpà in lur favur quels da la baselgia, que chi provochet lungas discrepanzas e process e guerra cul ovais-ch.

L'URBAR DA ULRICH DA MATSCH.

Ulrich da Matsch fa intuorn l'an 1370 construir ün *urbar exact* davart tuot sias possessiuns in *Engiadina Bassa*; quaist as rechatta amo aint il archiv da stadi a Vienna e gnit dal 1922 publichà tras Dr. F. Jecklin in „Land und Leute des Unterengadins und Vintschgaus im 14. Jahrhundert.“ El cuntegna glistas exactas dals bains in mincha cumün d'Engiadina Bassa e Vnuost. La glista per *Ramosch* cumpiglia cun tschertas repetiziuns bod *20 paginas*. Ils noms da la prada e dals champs sun pelplü ün pa sfuormats, ma tuottüna d'incleger cun excepziun d'alchüns; tanteraint sun eir bains da Tschlin, Samignun e Pazzanun. Sül territori da Vna existan paçs tocs. In prüma lingia segua in quel urbar il possess derivant da Schwicker da Ramuss: la *deschma* da Ramosch cun 120 mozza d'gran, ün pra grand in Bargia chi porta fit 58 chaschoulas, prada e champs in Vallaina, Romain, Elpa (?), Lads (Lauschz!), Cuntscheid (?), Sot- u Surkuettas (Sotcuors), Tschern, Sut Döss, Plai, Curtin, Iscla, Sylvaplauna, Raskuella, Raveisch (Samignun), Zunflur (Chafur), Tschlin ect. In *Vna*: la *deschma* (60 mozza), la *deschma* d'agnels a Ramosch, Vna, Samignun, Sent e Tschlin, ün hof in *Planvna* (fit annual: 10 mozza e 10 chaschoulas), ün champ in Mnau sur il bain da Engel Maier (2 mozza), 1 in Suot- ed 1 in Surchanals (Ob Kanal) da 5 mozza e 2 chaschoulas fit, 1 bain cun chasa in *Valmains* chi cultiva Hans da Muldis. In tuot: per Ramosch e contuorns our da l'acquist dals nöbels da Ramosch 387 chaschoulas, 383 mozza d'gran (in munaida 9 marcs e 6 glivras), 28 cheudbeschs o 20 glivras in munaida. — Bliers da lur bains derivan da l'ierta d'ün'anda, p. e.: Quadra de Sancti Petri (Pra St. Peder [?]) (12 mozza), ün grand bain in Tschlin chi cultiva Franzais-ch e dà 31 mozza e 31 chaschoulas cha'l

paur ha da condüer minch'an al chastè da Churberg in Vnuost, a Chaflur ün oter chi renda 3 glivras in daner e 32 chaschoulas — summa: 794 *mozza*. Alura darcheu 1 in Pramaria e Sut Döss (8 chaschoulas), pra in Pra St. Peder, 1 in Griousch (40 chaschoulas), 1 in Bagnaduoirs (4 chaschoulas), 1 hof in Mundaditsch ch'el ha cumprà da Hans da Curtin (18 glivras fit), 1 hof in Samignun chi cultiva Tusch Ulrich (3 glivras). Plünavant dan Köchlin a Scuol e Flurin Ruff 1 glivra d'paiver ed alch ondschas d'safran ed ün'ustria (tavern) 2 glivras paiver e 2 ondschas safran, il muglin tudais-ch da Ortwein 3 glivras paiver e 3 ondschas safran ed u. inavant. Ed uossa segua la glied statta subgetta a Schwiker da Ramosch: pelplü ais segnà be il prenom o il gra da parantella, p. e.: la duonna da Bunnet, la brüt da Burmin, il dschender da Svaif, il vegl Mantsch, Friedrich da Mutaun (Pazzanun) — ma eir noms da schlatta: de Cullia, Mazina, Wezel, de Pont, de Walt, Pischhof, de Creista, Minner, de Cant, Gudenz, Caldun, Romedi, de Barga ect. — Ingünas schlattas d'hozindil! Eir our d'üna glista da la glied suottaposta als ducas d'*Austria* in Engiadina Bassa chi date-scha intuorn ils 1400, resulta cha tanter circa 12 da Ramosch nu cumparan ingüns noms d'hoz, pro'ls circa 40 da Tschlin chattet eu be 1 S-charplatz, pro'ls blers da Sent 1 Simon, figl da Jakob da Griousch, 1 Hans Muos-cha, 1 Schmid, 1 Stoppa, 1 da Stran, 2 de Sala, 3 Egnuzzen, (Eya), in Samignun: 1 Jan Prinz ed u. inavant. — Tant be per mussar co cha'ls noms mouran oura in 5 tschientiners! Forsa chi's chattess pro'ls subgets da l'ovais-ch e da Marienberg plü blers noms amo existents, scha nus repassessan eir urbars dad els incirca da quel temp; perche cha la possessiun da quaists sarà statta in noss contuorns plü granda amo co quella dals da Matsch e da l'Austria, derivanta dals cunts dal Tirol.

DISCRAPANZA TANTER L'OVAIS-CH E'LS CUNTS DA MATSCH.

Ma turnain inavo e guardain scha l'ovais-ch va d'accord cullas müdadas da possess in Ramosch. Madinà ch'el nu pudaiva dar seis consentimaint a medemmas! Tant plü ch'el

avaiva eir uschigliö motiv da's plandscher pervia dal proceder arbitrari da la famiglia Matsch invers sia glieud in Vnuost. L'ovais-ch Hartmann da Werdenberg, plü guerrier co sacerdot (1388—1416), fet perque valair seis drets sül chastè da Tschanüf e'ls bains a quel appartenents, e que det lungas disfidas guerrescas. Hartmann s'impossesset tras la forza dal chastè e s-chatschet la guarnischun dals da Matsch — el fet guerra eir cunter il protectur dals ultims, il duca d'Austria — e pür seis successur (Abundi Naso) s'accommodet l'an 1421 culs adversaris: el sburset 2500 marcs veronais (üna brava somma!) e's sgüret il possess dals 3 chastels: Ramosch, Ardez e Greifenstein sur Filisur; als da Matsch füt tutta l'avuadia sur il possess vescovil in Vnuost, Val Müstair e Marienberg — be quella sur ils da la Chadè in Val da Matsch als resta; *Tarasp* vain pero arcognuschü sco possess dals da Matsch, schabain cha l'ovais-ch as refundaiva eir qua sülla donaziun dad Ulrich da Tarasp da l'an 1160. Ils bains cha'ls da Matsch avaivan cumprà dals da Ramosch, als saran restats e saran plü tard its via süls ducas d'Austria, sco chi's lascha suppuoner our da la glista da sudits da quaista chasa, scritta intuorn ils 1400.

LITA TANTER ILS ABITANTS DA GRIOUSCH E'L CUMÜN DA RAMOSCH.

Interessant ais que cha l'archivar Stolz ans relatescha davart üna lita dals da *Griousch* cunter il cumün da Ramosch: Our d'üna supplica cha Niclaus ed Ortwein da Griousch adressan l'an 1412 al prinzi dal Tirol (Austria), as po relevar cha quaists pajaivan quella vouta 30 glivras fit annual a Meran, e cha Ramosch nu'ls vulaiva laschar trar a nüz ün'alp ch'els fin ad aqua avaivan giodü, e chi als fütan pendrats e tuts 2 muois ed alura ruot aint ed annectà 44 chaschoulas, e cha'l chastellan da Danunder e'ls signuors da Matsch, als quals els s'avaivan vouts per agüd, nu pudettan obtgnair inguotta; dimena rovan els al duca da'ls proteger e conservar lur vegls drets, dschand, ch'els uschigliö nu possan plü pajar il fit e stopchan bandunar lur bains. — I s'avarà trattà o da l'alp Chöglias o Pradgiand; ils da Griousch tgaivan blera bescha; la prümavaira als furniva

la chasa d'Austria il numer necessari da quaista, e l'utuon gniva il fit pajà cun agnells e lana, eir cun muvel da maz e da commerzi (Kuchen- und Maienrinder). I nu resulta inguotta davart il success da lur plant; ma bandunà il hof nun han els e lur descendenza; perche cha l'an 1588 as cumpran els libers da tuot-tas gabellas per 145 guldiners ch'els pajan al chastellan Conrad Jecklin da Tarasp. Ils da Matsch possedettan nempe il feudo da Tarasp cun blers bains ed alps fin l'an 1465. Da l'an 1368—1465 administret quaista dinastia tuot ils bains da l'Austria in Engiadina Bassa cun excepziun d'alch hofs da Tschlin e dal hof Muntatsch suot Sent (10 mozza d'üerdi e 10 chaschoulas l'an). Eir da la chatscha e sulvaschina disponan els.

TENDENZAS DA'S LIBERAR DA L'AUSTRIA.

I para cha dal principi dal 15^{avel} tschientiner davent la tendenza da's liberar da la subjecziun da l'Austria s'haja fatta adüna da plü valair in Engiadina Bassa, saja tras pajamaint in munaida o eir tras suottamissiun a la Chadè, v. d. cha'ls subjects austriacs as mettaivan suot l'administraziun da l'ovais-ch. Nus nu stuain invlidar cha l'an 1367 gnit fundada la *Lia Chadè* a Zernez tanter las comunitats suottapostas a l'ovais-ch, e cha Ramosch fa eir part da quella sco sez dal chastellan vescovil. Il chastellan da Ramosch, Conradin da Marmels, ha eir miss sia firma e sagè suot il contrat da la lia (1367).

L'insurrecziun dals *appenzellais* (1400—1410) bütta uondas fin sü pro'ls d'Engiadina Bassa e prols tirolais. Ils paurs victorius d'Appenzell e lur alliats eiran penetrats sur l'Arlberg fin ad Imst (Dumaist) e la Lia Chadè fraternisaiva cun els. Ils d'Engiadina Bassa fettan in quell'occasiun ün'irrupziun gio pel Tirol e sforzettan als da Danuder da gürar fideltà als appenzellais 1406, e quaists stuettan davopro dar divers armaints, per cha'ls ducas als perdunan. *Stolz* ans relatescha plünavant co cha'ls paurs d'Engiadina Bassa urbariseschan gods, ils quals tuots appartgnaivan al duca sco proprietà dal prinzi territorial dal Tirol, e ch'els nu pajan a quel ingün fit per ils hofs e bains urbarisats. Ün tschert Josef Überrein avaiva survgni dal duca l'an 1480 il dret da trar aint il fit per tuot ils novs bains, creats

sül areal da god d'Engiadina Bassa, ed el avanza plant pro'l güdisch drettürial da Danuder l'an 1482 e cumprova tras per-düttas cha'ls cumüns hajan dat a fit da quaists territoris (p. e. Uella) a singuls e nu vöglian gnir incunter ad ingüns dovairs invers el; ma ingün da la cuntrapart nu's preschainta sülla citaziun, relaschada 3 voutas. El survain radschun — il success obtgnü sarà stat probabel pitschen; perche cha'ls cumüns d'Engiadina Bassa as'resentivan suot la protecziun da la Lia Chadè fermes avuonda per far resistenza. Schi, dal 1615 nun as rischan ils inchargiats gnanca da far l'inventar dals gods in Engiadina Bassa e da gnir in la vallada, e's cuntaintan be da relatar seguond infuormaziuns tuttas, cha'ls gods sajan in nosch stadi ed impromettan pitschna rendita a favur da las salinas dad Alla: Aint illa val *La fraunca*, dischan els, sun duos gods startagliats chi nu rendan plü inguotta per la „buglida dal sal“, ed in *Samignun* sun gnüdas schmersas e fattas sü dal 1517—1536 millis e millis plantas ed uossa vegnan sragischats oura dals paurs grands tocs per far prada e champs.

LAS MINIERAS IN S-CHARL, ILS GODS E LA CHATSCHA IN ENGIADINA BASSA.

Las *minieras da S-charl* chi avaivan rendü plü bod vaira bain — in contrats culs Planta dal 1317—1356 eira stat fixà sco fit $\frac{1}{10}$ da la rendita in or ed argient e 100 fiers da chavagl cun guottas l'an. L'Austria salarisaiva là ün special güdisch da miniera, al qual suottastaivan na be ils cnaps ed impiegats, ma eir ils abitants, e dal 1513 existivan var 12 minas; ma'ls da Scuol difficultaivan la furniziun da laina per ils 3 fuorns, e la proviantaziun da la colonia da lavuraints sur Cruschetta, da Vnuost oura, eira colliada cun grandas spaisas, pustüt d'inviern; uschè cha l'an 1616 la chambra tirolaisa vendet la „schmelza“ a m.^e Linard Rhe da Porta.

Pervia dals *gods* d'Engiadina Bassa stuvain ans trar ad imaint ch'els figüraivan tanter ils privilegis dal cuntadi. Ils abitants pudaivan as proveder cun laina per lur adöver, ma stuai-van schaniar tschertüns da quaists chi eiran destinats per ils fuorns da metal in S-charl e per la Salina dad Alla. 1423 ceda

il duca Friederich sco cunt dal Tirol $\frac{1}{3}$ da tuot ils gods d'Engiadina Bassa ad ün tschert Eriber cunter ün fit annual a nus incuntschaint. Eir nu savain nus quant lönch cha quaist contrat düret. In mincha cas gnittan ils gods da Martina fin Zernez sfrüttats enormamaing in quell'epoca. La *chatscha* appartgnaiva eir al patrun territorial dal cuntadi; dimena als cunts dal Tirol ed alura als ducas d'Austria. Quaists la cedettan sco feudo als da *Matsch* (1332), as reservand be quella dals tschiervis e dals gials sulvadis. Plü tard acquistettan eir ils chastellans da Danuder il dret dad ir a chatscha in Engiadina Bassa, ma nu's ris-chaivan da s'allontanar massa sten dal territori da quel cumün; perche cha las relaziuns culs paurs da Suot-Mt Fallun nun eiran bunas, e quaists avaran bain fingià quella vouta gnü paschiun per quell'occupaziun. Sulvaschina eir avant man in abundanza. Champell quinta ch'el haja udi a dir cha'ls chamuotschs gnivan tschüfs vivs in clavigliadas e mazzats aint ils cumüns publicamaing sco otra muaglia. Ils stambuochs pero eiran fingià rars o dafatta sparits da seis temp; be intuorn la pizza dal Bernina e da l'Adula existivan amo alch restanzas. Püerchs sulvadis e la füergna da l'aua (Biber), ils lufs e lufs tscharvers e'ls uors eiran da chasa in noss gods e sper noss flüms. Da divers cumbats cun las bes-chas rapazas sa el da relatar; dafatta ün dragun haja seis bapsegner (Massol) viss e saja gnü grisch da la sculozza ant ura.

LA GIUDICATURA IN ENGIADINA BASSA.

Co staiva que culla *giudicatura*? L'ota, criminala, culla paina da mort eira colliada culs drets dal cuntadi, gniva dimena piserada dal 13^{avel} tschientiner davent, probabel eir amo avant, dals cunts dal Tirol o da Vnuost. L'Engiadina Bassa cun Danuder fuormaiva üna drettüra da per sai. Il chastè da Danuder eira anticamaing il lö da dret, il sez dal güdisch. Dal 1270 as nomnaiva il substitut dal cunt „minister“, plü tard „offizial“. Sper el abitaiva là eir il güdisch suprem, dschain il mastral. Probabel cha in nom dal cunt occupettan, sco già dit, ils da Tarasp ed alura da Wangen-Burgeis bain lönch l'uffizi da ministers per l'Engiadina Bassa e Danuder, sco chi para da resultar d'ün

documaint dal 1287. Dal 1348 conceda l'imperatur Carl IV. expressamaing al tribunal da Danuder „cippum et patibulum“, tschocca e fuorcha. Dal 1393 sezzan güraders da Scuol, Sent, Tschlin a Danuder in üna causa; da Ramosch ingün, causa cha qua dominaiva principalmaing l'ovais-ch. Il mastral gniva tschernü sün proposta dals cumüns ed avaiva da güdichar eir sur da glied persunalmaing libra, stuvaiva esser da la cuntrada e savair rumantsch; perche cha amo dal 1436 gniva discurrü rumantsch in tuot la Val da Vnuost. Per delict da main relevanza funcziunaivan per libers e sudits tirolais güdischs specials a Tschlin, Sent e Scuol. A *Ramosch* avarà il chastlan da Tschanüf exercità quaists drets per ils da la Chadè, sco successur dals nöbels da quel lö, e'ls subgets a las clostras da Marienberg e Müstair, la granda part a Sent, Scuol e Ftan — ma eir a Ramosch e Vna alchüns (chapella da St. Peder?) — avaivan lur aigna bachetta e tschernivan lur mastral e güdischs in ün pra tanter Sent e Scuol. Pür dal 1559 as cumprettan quaists libers da tuotta subgecziun. Üna giada l'an gniva sco già dit, salvà a Martina l'uscheditta „*Landsprache*“, üna radunanza dals homens da l'intera drettüra da Danuder insembel culs güdischs vescovils e quels da las clostras chi possedaivan bains e glied in la vallada, e que suot la presidenza dal chastellan (Pfleger) da Danuder. Aint il rinch staivan ils 14 güraders, tanter quels 2 da Scuol, 4 da Sent e 2 da Tschlin, 4 da Danuder e 2 dal Resch e Corun, da Ramosch darcheu ingüns. Surtasna nu participescha plü a quaista mastralia da Martina, almain na plü dal 1436, davart la quala relatescha ün protocol detaglià. Id ais qua dit tanter oter chi existan illa drettüra trais fuorchas: Danuder, Chünettas e Puniasca. 1446 gnit la mastralia da Martina amo salvada, plü tard svanesch'la. L'ovais-ch da *Cuoira* ha in basa a *sia immunità*, accordada fingià da Otto il Grand (10^{avel} secul), adüna plü o main contestà l'autorità güdiziala tirolaisa-austriaca per ils da la Chadè. Nus avain eir viss cha'l güdisch da Danuder nu giodaiva granda stima in Engiadina Bassa pro'l process dals da Griousch cunter Ramosch dal 1412. Il chastellan da Tschanüf fa dafatta arrestar 1437 l'official da Danuder (Ratgeb) a Martina pervia d'üna da sias sentenzas. Ün'otra giada cha quaist ultim avaiva fat tschüffer

in Engiadina e manar davant sai ün baruffant engiadinais da la Chadè (Zottler), assaglit quel da Ramosch cun 100 homens armats il cumün da Danuder e pigliet cun sai ün servitur dal collega sco ostagi, sforzand a quaist da gürar fideltà a l'ovais-ch da Cuoir. Que sun alch illustraziuns chi'ns muossan la mentalità dals da la Chadè e lur superiuors in fatscha als impiegats dal cunt tirolais. Il dantigliöz vicendaivel cumainza sül principi dal 15^{avel} secul e glivra culla guerra sanguinusa dal 1499 (guerra svabaisa o da la Bastia).

LA GUERRA DA LAS GIALLINAS.

L'an 1475 avet lö cuntschaintamaing la guerra da las giallinas. Una truppa da tirolais dals cumüns cunfinants, suot il cumand dals chastellans da Schlandersberg e Danuder, assaglit dandetta-maing l'Engiadina fin a Ramosch ed incendiet il cumün. Suot quel gnit cumbattü; Bart Guglielm mazza il herox da Danuder, Martihans, penetra aint illas lingias da l'inimi fin a la 11^{avla} lingia e sdrappa la bandera da Hall; alura as büttan ils cumbattants da Ramosch, Tschlin e Vna süls tirolais e'ls chatschan cun granda perdita our da la val. Üna veglia chanzun relataiva davart quaist cumbat:

Quel da Schlander e d'Enuder a chavailg
 Haun drizzad queus ün mal cussagl;
 E sun gnüts per desdrür la val d'Engiadina
 Cha nun chanta gial ne giallina.
 Marti Hans disch: mütscha Bart Guglielm,
 La vita't cuosta, schilt e helm.
 Disch el: sch'la vita am dess custar,
 Vögl eu onur e laud chattar.
 Lg piglia la vita, dà in il champ fadiv da sort
 Ch'l'ha 11 glids ruot aint ant la mort.
 La bandera da Halla qua bain fuo
 Zuond sdrammada da mez ingiò.

LA GUERRA SVABAISA.

La guerra svabaisa avet per conseguenza la cumpleta destrucziun (intschendraziun) dals cumüns engiadinais e terribilas

sofferenzas per ils abitants. Als 25 marz 1499, il lündesdi ant Pasqua, rumpet aint ün'armada da 8000 homens. Noss parda-vants stuettan as retrar — duonnas ed infants fügittan sü per Engiadina — ils guerriers svizzers e grischuns chi avaivan occupà il cunfin a Martina, tmaivan tradimaint e nu vulettan attachar ils austriacs suot Ramosch, incirca sül champ da battaglia d'avant 24 ans. Ma circa 500 engiadinais ris-chettan l'attacha. In quella as distinguittan 3 dad Ardez ed 1 da Scuol, ils quals sco Winkelried a Sempach e Bart Guglielm as sacrificettan, sainza pero pudair procurar als lur la victoria. Ils noms dals 3 d'Ardez ans comunichescha Champell: Parcival Gervedo, Jon Jöri e Jon Mengiarda — da quel da Scuol nu sa'l l'indichar. Ils noss stuvettan ceder davant la forza superiura da l'inimi. Quaist s'avanzet fin Puntota e mettet, in turnand, tuot in tschendra. Blera tschient praschuners gnittan 3 dis serrats aint illas baselgias da Susch e Scuol e condüts alura a Danuder. Dad Innsbruck gnit l'uorden da mazzar tuots; ma la duonna dal chastellan suottret la charta ed impedit la mazzacra. Ils plüs d'els pudettan turnar pro'ls lur davo esser stats mez tösschantats tras üna spaisa, aint illa quala eira gnü masdà chaltschina, per il qual motiv plüs gnittan amalats e murittan. 33 dals plü respettats gnittan manats a Meran sco ostagis e mazzacrats crudelmaing 2 mais davo dals fügittivs da la battaglia da Chalavaina. Eu nu vögl entrar in detagls davart quaist sanguinus cumbat dals 22 mai, siand quels plü o main cuntgnüts in mincha cudesch da scoula. Che misiergia e plant sarà stat quella giada in Engiadina! La Val Müstair avaiva fingià gnü la medemna sort. I vain dit cha da qua davent las duonnas d'Engiadina Bassa e Val Müstair portettan la liadüra naira. Pirkheimer relatescha alch ans plü tard d'avair viss probabel a Zernez sün ün pra duonnas veglias cun schurmas d'infants chi's nudrivan dad erba! Quants dals noss chi avaran tut part a la battaglia da Chalavaina ed ad oters cumbattimaints in quaista guerra chi düret 5 mais, nu savain nus. Anshelm Mohr, il chastellan da Tschanüf, det svesse fö al chastè, per ch'el nu serva a l'inimi sco refügi. La famiglia *Moor* possedet sco feudo blers ans il chastè da Tschanüf; l'an 1526 dess Albert Moor avoir desistü da quel feudo e davopro s'avair inrüglà fich (Aporta). Ils gri-

schuns pigliettan bainschi crudela vendetta in Vnuost, devastand l'intera val fin gio Meran davo la victorgia da Chalavaina ed als 24 gün pro lur irrupziun in quels contuorns. Als 18 lügl cumparittan sur Sampuoir nan var 500 (tenor oters 1500) austriacs a Tschlin, ma füttan tras l'astuzcha da duonna Lupa s-chatschats ed in granda part mazzats dals da Tschlin; eir il manadur e traditur Men *Toccatschel* avei quel di la paga meritada. Als 5 avuost plündriettan ils cumüns d'Engiadina Bassa Tarasp, rapinand muvel e mazzand 6 o 7 abitants. Üschè va que inavant fin als 22 settember, a la pasch da Basilea. Displaschaivelmaing nu gnit quella vouta stabili inguotta davart las relaziuns tanter l'Engiadina Bassa, l'ovais-ch e l'Austria, uschè cha la veglia *spina*, il domini austriac cun tuot sias cumplicaziuns da drets in nossa vallada, nu gnit extratta e causet als pardavants 122 ans davo nouva, amo bler plü granda e terribla plaja.

IV. DA LA GUERRA SVABAISA FIN AL CUMANZAMAIN DAL 17^{AVEL} TSCHIENNER.

TRACTATS PER VIA LA GIUDICATURA TANTER L'AUSTRIA, L'OVAIS-CH DA CUIRA E'LS CUMÜNS D'ENGIADINA BASSA 1518.

Intant avaran a Ramosch, Vna e contuorns (Grioussch) cun larmas e plant refabrichà lur chasas e dat sco avant lur impostas in naturalias ect. a l'ovais-ch, v. d. a seis chastellan, alchüns eir amo als ufficients austriacs ed a quels da Marienberg. Eu suppuon cha las diversas chasas da *Vna Dadaint* nu sajan plü gnüdas refabrichadas. Almain nu vain in ingüns documaints fat manzun da quellas. Las restanzas dals sulams laschan que bod dapertuot presumer, forsa cun unica excepziun da quellas da la „*Charuotta*“ suot *Prads*, las qualas pon avoir existü amo plü tard. Ultra las famiglias subgettas (l'Austria disponiva 1427 a Ramosch e Vna da 44 economias) existivan natüralmaing eir paurs libers, e la tendenza da's delibrar fet progress. Fingia 1503 vain fat ün tractat cun l'Austria, lura 1518/19 vain reglada

la giudicatura criminala, in maniera cha l'Engiadina Bassa vain separada da Danuder e fuorma duos aignas drettüras: Suot- e Sur-Munt Fallun; ils *mastrals* vegnan tschernüts dal chastellan da Danuder e dal chapitani da Fürstenburg our da 4 propostas dals cumüns, 2 dals proposts stuvaivan esser subgets d'Austria e 2 da l'ovais-ch o da Marienberg o Müstair; eir ils 12 o 16 abolts o güraders cha'ls cumüns proponivan e tschernivan, eiran per mità dependents da l'Austria e per mità da l'ovaischia e las clostras. Medemmamaing gnivan divis tanter l'ovais-ch e l'Austria ils chastis e las spaisas. Pro l'execuziun da sentenzas da mort cumparivan ils rapreschantants da las 2 potenzas o lur substituts a chavagl; qua funcziunaiva per Suot-Munt Fallun 'sco plandschader il mastral da Sur-Munt Fallun e viceversa. A *Chünettas* eira la fuorcha. In affars e process civils, per invöls plü pitschens e litas da fuond, vials e pretaisas in munaida staiva *Ramosch* cun Samignun suot il chastellan da Tschanüf.

ILS PRÜMS STATUTS DA CRIMINAL PER SUOT-MUNT FALLUN. 1508. L'AUAL DA SCHILANA.

L'an 1508 gnittan stabilits statuts da criminal per Suot-Munt Fallun tras delegats dals cumüns e da las signurias regnantas; per Ramosch vegnan nomnats Flurin Andri, Not Tschent e Duri Bischof. Stolz quinta cha'ls tschantamaints d'Engiadin'Ota hajan lapro servi sco basa; quaists eiran pero scrits in latin; ün ils stuet if prüm tradüer in tudais-ch, alura in rumantsch, ed ün nuder ils haja prelets da cumün in cumün. El agiundscha cun radschun cha quaist documaint savess avoir granda valor per la perscrutaziun linguistica, sch'el vess da gnir a glüm dad alch vart. Ils chastis, fixats in dits statuts, correspuondan al möd da pensar da quel temp e sun fich severs. Els prescrivan p. e. las seguaintas painas: per rapina, eresia e spergüramaint, v. d. rumper il bandi: mort tras la spada, per mordraretsch: mort tras la rouda, per tradimaint da la patria: mort tras struozchar e squartamaint dal cadaver, per invöl in baselgia e fabricaziun da munaida fosa: mort tras il fö, per bigamia e violaziun char-

nala: najaintamaint, per infanticidi: mort tras sepulir viv, per invöl sur 25 glivras da Verona (30 frs): mort vi da la fuorcha, per invöl suot 25 glivras: berlina, bastunadas e bandi, per dar fosa perdüta: tagliar gio la leua e 'ls daints da gürar. Praschun nu figüra brich sco chasti. Clostras e baselgias eiran da vegl innan eir pro nus asils (Freistätten), aint ils quals delinquents — ad excepziun da morders, laders ed eretics — nu pudaivan gnir arrestats; interessant aise cha eir il chastè da Tschanüf fuormaiva ün tal asil, e cha perfin ils cunfins da medem gnittan fixats tenor la „Landsprache“ da Martina dal 1436: la punt suot quel (uossa Punt Pedra) e vers nordost e nord: l'aua *Schilana* (Schlanaunwal). Dimena causatuors da feridas o eir mazzamaints in baruffas, ingianaduors, calumniaders ect. pudaivan as tratgnair ün an e turnar in cas da persecuziun in quaist asil, pajand alura ils cuosts dal mantegnimaint. La paina da mort gniva suvent applichada. 1435 relatescha il chastellan da Danuder chi sajan gnüdas luadas via in las drettüras da Danuder e Gluorn 18 persunas e bleras otras bandidas, que chi haja causà spaisas per 190 marcs (= 5700 frs.). Quaist *aua* da *Schilana* sto esser stat bler plü rich d'aua quella vouta. In el sboccaiva l'*aua* da *Valmains* chi passaiva tras la prada da Vna da „Chalderas“, „Mundaditsch“, „Prads“ e tras il vast cuntegn da champs per as congiundscher in „Planvna“ cun quel da „Palülunga-Davo-saifs“ e suot il nom indichà servir per sauar la prada grassa da Ramosch. Quel aua da Valmains fuormaiva ün nosch livè per ils bains, principalmaing ils champs da Vna dà „Lanschim“ fin la „Prada Grassa“ („Suot Chanals“, „Suot Aua“), s'imbruozechand suvent e causand boudas e dans, uschè cha 'ls da Vna saran stats avant var 200 ans cuntaints, cur ch'els gnittan liberats da quel. El ais eir stat la cuolpa cha la via da la Val e da comunicaziun cun Griousch stuet gnir transferida. Anticamaing passaiva quella dal „Chant da Prads“ suot aint tras la prada da „Prads“ e „Pradè“, alura giosom „Mundaditsch“ aint fin la „Chavradüra“ per ir da là davent a munt e rivar ourasom „Chalderas“ aint il trassè dad hoz. La pradaria da „Prads“ e „Mundaditsch“ eira quella giada separada dal pas-ch dal „Guad Sura“ tras aint tras ün mür bain ot e massiv — las restanzas sun amo visiblas a l'ur da la via. Siand cha in „Mundaditsch

Dadaint“ l’aua avaiva massa pitschna pendenza e cha l’aua traiva là aint, as fuormettan cul ir dal temp giosom la prada grandas ruinas chi pigliettan davent inters tocs da la via. Perque gnit alura quella transferida sü sur il mür da cunfin aint, ingio ch’ella hoz as rechatta. L’aua da „Valmains“ stuet gnir serrà principalmaing pervia da quaist sbassamaint da terrain amo visibel suot las „Fouras da Sablun“. Cun el sparit per Vna eir ün segn da veglia subjecziun — si’aua avarà probabel servi principalmaing per l’assauaziun dals bains vescovils in Ramosch.

DAVART TRAFIC E VIAS.

Eu vögl qua amo far cuortas remarchas davart il trafic tras noss cumüns e las vias. Fingià dal temp dals romans avarà tschert existü üna via, na üna strada militara o postala sco utro in otras parts da nos chantun, ma üna via da soma, probabel eir charregiabila, avarà sainza dubi manà da Martina a Malögia. — Cha quaista sia statta eir plü tard transibla per charra e schlit-tas, resulta tanter oter d’üna cunvegna, stabilida l’an 1332 tanter il cunt dal Tirol e l’ovais-ch da Cuoir. In quella s’oblaja il prüm da pisserar per il passagi da Danuder fin Puntota e l’ultim da qua davent fin Clavenna o fin Bergiaglia. A Puntota existiva ün dazi ed ün a Susch (Flüela transibel); — quel da Puntota gnit quel an surdat a la famiglia Planta per 3 ans. Da Clavenna nan gniva fingià quella giada transportà bler vin in Engiadina e dadour munts. A Scuol e Susch existivan „sustas“ (nom „Susch?“) chi permettaivan da magazinà roba da transit. Scha’l transport da quaista eira alura fingià reglà tras cunvenziun tanter ils cumüns, nun as sa; plü tard füt que il cas sco in otras valladas. Nus avain p. e. udi cha tscherts usters da „tavernas“ avaivan da pajar ün’imposta speciala in paiver e safran als cunts da Matsch dal 1370. Important eiran per noss antenats ils dazis a Danuder e Finstermünz; pero per lur agen adöver eira permiss als abitants da Suottasna da condüer gran ed oters artichels nan da Meran e sü da la val da l’En tirolaisa sainza pajar dazi (1471, contrat da Gluorn). Las punts a Martina, Puniasca e Puntota avaivan da mantgnair ils cumüns (Martina: Tschlin, Ramosch, Sent, Scuol e Danuder cun assistenza da la regenza

a Meran). Da la vart da Vnuost gniva introdüt specialmaing gran, sü dad Alla (Hall) sal; cun chavals da soma passaiva eir roba tras Uella. Plü tard as sviluppet alura tras l'Engiadina il commerzi tanter la Lombardia e Baviera (fairas da Linz), da e fin Alla cun barchas sü'n l'En e'l Danubi. Eir la via tras *S-charl* eira transibla stà ed inviern (minieras da S-charl!), ün dazi existiva suot Reichenberg a Tuor. *Fairas* plü importantas per noss pardavants dal 14—16^{avel} secul eiran quellas da Gluorn e Dumaist (Imst), ingio ch'els vendaivan muvel e cumpraivan gran e sal. Per Ramosch, Vna, Griousch avaiva quella vouta la via sur il *cuolmen Fenga* bain granda importanza; perche cha'ls abitants dal Pazzanun Superiur eiran rumantschs e blers d'els, probabel la plüpart, suottaposts a l'ovais-ch ed a Marienberg. In l'urbar dals da Matsch (1370) figüran eir bains a Mutana, Ischla ect., derivants per part da la nöblia da Ramosch. L'alp Fenga appartgnaiva a la clostra da Marienberg (1163), get plü tard via süls cumüns da Ramosch e Sent e gniva chargiada amo dal temp da Champell principalmaing cun bescha; il „turratsch“ gio'l *Plan Buer* serviva a quella sco refügi, cur cha l'uors as mussaiva.

RELAZIUNS CUL PAZZANUN.

La nöblia da Ramosch possedet, sco già dit, eir il feudo vescovil ourasom Pazzanun, a Wiesberg. I constà plünavant cha in affars ecclesiastics *Ischla* appartgnaiva a la baselgia da Sent e *Cuttüra* a quella dad Ardez, e cha'ls morts gnivan transportats sur *Fenga* e *Futschöl* in Engiadina. Schi muriva glied in Ischla durant il temp d'inviern, gnivan ils vaschels miss aint illa naiv e'l transport surtrat sü'n prümavaira. Alura vezzaivan ils da Vna a passar il funeral da la vart da Sent oura; els sunaivan lur sains e saran eir its incunter fin Griousch e davo las baras fin sü'l sunteri da St. Peder. Ma dal 14^{avel} tschientiner davent ha lö üna bain ferma immigraziun da famiglias tudais-chas, vallaisas o gualzers in quella val, e plan a plan vain il contact cun l'Engiadina diminui; la *giudicatura* cha'l castellan da Tschanüf possedaiva qua, gnit abolida, e dal 1471 vain stabili in üna cunvegna cha'ls cumüns d'Engiadina possedan be alps e drets da

pascalaziun in Pazzanun; ils abitants germanisats appartegnan d'alura davent pro'l Tirol e stan suot la giudicatura da Danuder. Pero amo vers la fin dal 16^{avel} tschientiner as preschainta ün tschert Stefan Cristli dad *Ischla* davant il chastellan da Ramosch per as güstifichar pervia d'ün'achüsa. L'Austria pretendiva ch'el füss gnü sforzà da far que tras engiadinais. Uschè ha eir il trafic cun victuaglia, vin ect. sur Fenga subi üna ferma restrincziun ed ais hoz quasi spari. Pero amo avant 200 ans eira quaist pass stà ed inviern bainischem frequentà e perivan qua e là aint illas lavinas da Chöglias e Valpiglia ect. chavallers cun barigls ed otra chargia e gnivan chattats pür la prümavaira dals da Vna e Griousch. — In *Fenga* han alura noss antenats fabrichà ün'alp da vachas e laschè ütilisar quella fin sül cumanzamaint dal 19^{avel} secul cun success als da Vna, probabel davo cha'l munt gnit parti tanter Ramosch e Sent intuorn l'an 1550. Hoz sta sül sulom da medemma la chamanna o chasa dal club alpin tudais-ch da Heidelberg. L'an 1557 vain fat üna sentenza pervia dal dret da *tschassada* dal muvel da Ramosch tras ils „Plans Buer“ in Fenga vers il cunfin austriac e vain in quella dit, cha l'alp saja gnüda divisa pac avant. (Cudesch Cotschen.)

RELAZIUNS CUN SAMIGNUN ED ULTERIURS SCUMPIGLS GUERRESCS.

Meglder success co la colonisaziun da Pazzanun avet quella da *Samignun*. Fingia al 12^{avel} tschientiner regala la nöblia da Tarasp a la clostra Marienberg bains in Samignun (Samajum). 1345 e 1352 appartegnan als signuors da Ramosch terrains in Salvaplaun da Samignun (Plan). Ils da Matsch fan figürrar in lur urbar dal 1370 üna deschema da gran chi renda 10 glivras, la deschema d'agnels dadaint la val da Zancs e 1/2 quella da doura, 1 hof in Samignun (3 glivras), 1 deschema da gran (6 glivras), 1 hof in Ravaisch — tuot derivand da Schwyker da Ramosch. Uschè as sviluppet la val superiura sco filiala da la baselgia da St. Flurin e stuettan l'ovais-ch e seis chastellans da Ramosch tour differentas voutas part per drets dals da Samignun chi riguardaivan l'alp da Zanders, la quala dvantet lura

definitivamaing proprietà dal cumün da Fließ (1563). Samignun mantgnet seis vschinadi grischun sco cumün da la Chadè e vain in actas da quel temp adüna nomnà insembel cun Ramosch, dal qual el dependaiva politicamaing perfin in sias tschernas dad uffiziants comunals, chi stuaivan gnir confirmadas tras la suprastanza ramoschana. (Cudesch Cotschen da Ramosch.) Aint illa cronica da Champell vain pro la descripziun da las Drettüras da la Chadè nomnà la Drettüra da Nanvart Punt Pedra chi cun-sista da Ramosch „*culs lur da Samignun*“ (ed ha 3 parts) e Tschlin (cun 2 parts).

Il 16^{avel} tschientiner füt per nos pajais eir bainischem turbulent, schabain cha cun l' *Austria* gnit la chosa buniada gio culla pasch da Basilea e culs *contrats dals statuts* fingià atschennats (1508 e 1519/20). Ma guerras e rebelliuns det que amo adüna, be na da consequenzas uschè disastrusas sco quella dal 1499. Noss antenats avaran sgür eir tut part a la conquista da la Valtellina (1512) ed a las guerras da Müss, descrittas in il prüm documaint rumantsch da Gian Travers. Cun ils mercenaris grischuns dal temp dals scumpigls milanais alchüns dad els avaran cumbattü forza eir a Novarra e Marignano; perche cha'ls appartenents a la Chadè as resentivan plü libers, davo cha l'ovais-ch nu's masdaiva plü in las tschernas da güdischs (artichels da Glion 1526). Ramosch cun Samignun, Tschlin, Stalla ed Evras fuormaivan üna da las 11 drettüras (Hochgerichte) da la Lia Chadè dal temp da Champell, dimena durant il tschientiner cha nus uossa trattain, il qual ha survgni sia taimpra speciala tras la *refuormaziun*.

FABRICA DA LA NOUVA BASELGIA DA ST. FLURIN (1522).

Id ais da's dar da buonder cha'ls da *Ramosch* as mettan pacs ans davo la guerra svabaisa a fabrichar lur nouva baselgia da St. Flurin, glivrada dal 1522. Üna buna part dals cuosts avarà probabel portà l'ovais-chia chi avaiva qua üna pusiziun dominante, forza han eir oters signuors da la nöblia contribui amplamaing; ma la lavur pro la condotta da material han prestà ils abitants da Ramosch e da Vna. Els vulaivan avoir ün taimpel

degn dal nom cha St. Flurin l'avaiva procurà sco lö da pelegrinagi, ed els edificettan eir in probabel blers ans (dal 1505—1522) üna da las bellas baselgias dal chantun (tenor Rahn sper quella da Stierva [Stürvis] la plü bella). La tradiziun voul cha our dad ambiziun hajan abitants d'influenza da nottemp, sainza cha'l maister (probabel Puehler o Stefan Klain) chi la construit, sapcha, schlargià ils palocs collochats tenor plan, per ch'ella dvainta plü granda co quella da Scuol, fabrichada eir circa da quel temp (1516), e cha'l bun maister s'haja inaccort dal fat, pür cur cha'ls mürs eiran fingià arrivats ad üna tscherta otezza ed haja davopro stuvü müdar la construcziun dal vout. Eu retegn effectivamaing eir la supposiziun per admissibla, cha la chasa, uossa Tschent, sper la baselgia, cun quel cortil e quel interessant portun, saja statta la dmura da la nöblia da Ramosch ed haja plü tard servi d'abitaziun als spirituals da la baselgia. La fabla discuorra eir d'üna galleria suotterrana chi l'avess colliada cul chastè.

LA BASELGIA DA VNA.

La *baselgia da Vna* ais in sia part davant, sainza il cor, bler plü veglia, ella avarà existü quella vouta sco chapella cul clucher fingià diversa tschient ans, pudess forse eir esser statta maniada suot il nom da „chapella Sti. Petri“ chi figüra aint il urbar da Marienberg (1178); ma sch'eu nu'm sbagli, schi's musset avant alch ans, in occasiun d'üna restauraziun vi dal mür intern, pro l'entrada, suot l'imboccadüra üna pittura chi paraiva da rapreschantar plütost il St. Cristoffel. Ingrandida in sia fuorma preschainta gnit ella l'an 1671, cur cha ravarenda J. J. Andeer, l'autur dal „Spejel cristian“ dal 1681, fet applichar sur la porta l'incipziun:

Domus Mea Domus

Orationi vocabitur

Omnibus Populis

Jesaja LVI, V. 7

1671. J. J. A.

(chi tuna in rumantsch: Mia chasa sarà clamada chasa d'uraziun per tuot ils pövels.) Eu suppuon eir cha'ls administratuors dals bains vescovils hajan gnü qua üna spezcha da tuor — e sco tala avess pudü servir la chasa nr. 202 da las sours T. e

Fl. da duonna B. J. V. †, la quala ais fich massiva, plü ota co otras e da tuot differenta construcziun — ma que ais eir be mia supposta. Quaista füss a cas eir statta provista d'üna prashun bain chafuolla e s-chüra, schapür cha singuls paurs dal lö s'avessan muossats renitents.

LA REFUORMAZIUN.

La *refuormaziun* gnit introdüta in Ramosch e Vna sainza granda opposiziun intuorn l'an 1530. Ils artichels da Glion dal 1524 e 1526 avaivan scurzni fermamaing l'influenza politica da l'ovais-ch e da seis ministerials. Eir il chastellan da Tschanüf, al qual la granda part dals abitants eiran economicamaing suotta-posts e stuaivan pajar gabellas e far lavur gratuita — manar la terra da seis champs da quel giosom sün quel süsom tras il cumün — nu'vaiva plü influenza sülla tscherna dals homens da cumün, güdischs ect. Possessuors da quaist titul fütan commembers da las famiglias: de Marmels, Planta e Moor ed alura ils *Enzios*, derivants da *Gonda*. Otras pussanzas, l'Austria sco successura dals da Matsch, ils quals vers la fin dal 15^{avel} tschientiner perdetan lur possess e dvanettan simpels cavaliers dals ducas d'Austria, la clostra da Maria dal Munt, nun avaivan qua bod ingüns allodials e fittadins plü, üna part s'avarà gnü arbitriamaing missa suot la protecziun da l'ovais-ch, oters forse cumprats libers. Id ais perque da presumer cha'ls da Ramosch e Vna hajan salüdà la nouva doctrina culla spranza chi nu s'ac-cumplit pero amo, ch'ella als güda eir in la liberaziun totala da l'ovais-chia. La pelegrinaziun a la baselgia da St. Flurin sarà bainschi statta per Ramosch, seis spirituals e per singuls abitants indirectamaing üna funtana da guadagn chi avess eir pudü metter impedimaint al progress dal renaschimaint religius. Ma'l sacerdot Wolfin Aporta, influenzà e scleri dal refuormatur engiadinais Filip Gallicius e da seis paraint, ravarenda Chasper Dietegen Aporta da Scuol, savet proceder cautamaing e's guadagnet uschè bainbod l'aderenza da seis parochials. Ün brav stumpe a sia intrapraisa sto avoir dat la surpraisa ch'el causet, cur ch'el proponit d'avrir il vaschè dal sonch chi solaiva minch'an als 28 november gnir accompagnà in granda pro-

cessiun da Ramosch a Matsch e darcheu inavo ed eira stat l'oget da speciala veneraziun daspö seculs, e cur chi's verificet ch'el nu cuntgnaiva oter co büschmainta mez schmarschida e magliada da las cheras. Tuottüna para cha lönych brich tuot ils abitants dal lö sajan stats perinclets cul proceder dal refuormatur Aporta. La tradiziun voul cha plüs famiglias da Ramosch hajan bandunà lur patria pervia da la cretta e s'hajan domiciliadas vi'l Corun (Graun) e'l Resch (Reschen = Resia). Tanter quaistas eir alchünas da la veglia schlatta „da Palü“, e cha medems hajan in quels lös, stats fingià germanisats, davopro tudais-chà lur nom in von Moos, que cha lur paraints reformats a Ramosch e Vna hajan alura imità. Po esser. Plü amüsanta ais l'istorgia dals „pilts“, da las statuas da St. Flurin ed oters sonchs e dals bachers ed ornats da messa ect. cha'ls ramoschans our da speculaziun hajan lönych conservà in lur sacristia, marchantand culs cumpraders tirolais e sperand adüna da rechavar landroura imports plü relevants. Fin cha ün bel di tuot la bellezza e sonchità saja gnüda involada e saja sparida, sco cha Sererhard pretenda in sia Delineaziun (1742), per il qual motiv ils da Ramosch sajan gnüts bler minchunats. Cuntschainta maing han bod tuot ils cumüns d'Engiadina, ils üns plü bod, oters ün pa plü tard, acceptà la doctrina evangelica. Circa cun Ramosch insembel: Scuol, Lavin, Ardez, — Tschlin pür dal 1545 e Sent dal 1576, a la mort dal spiritual Luzius Angelus (Lansel), il qual nu vulava as separar da la messa. Eir in Samignun chi eira politicamaing ed eir in regard economic quella vouta fich dependent da Ramosch, pigliettan las ideas novas ragisch incirca al medem temp sco in Engiadina (1529/30), ma füttan plü tard tras influenza tirolaisa suppressas.

L'INSURRECZIUN DALS DA RAMOSCH, LA DESTRUCZIUN E REFABRICAZIUN DAL CHASTÈ DA TSCHANÜF (1565).

D'ün'otra, amo bler plü dischagreabla experienza, fatta da noss antenats in quel tschientiner da la refuorma, ans quinta l'istorgia: Que eira dal 1565. La Dieta da las 3 Lias a Tavo avaiva decis da renovar l'allianza cul rai da Frantscha; ma l'op-

posiziun, ils aderents d'ün simil contrat culla Spagna, quella vouta patruna da Milan e la Lombardia, nun eiran cuntaints. Da l'Engiadin'Ota oura gnit propagà il plan da büttar suotsura la lia culla Frantscha; ün bergiagliot, ün tschert Cativoti, ed ün puter, Gianut Tönet Biffrun, forsa paraint dal traductur dal Nouv Testamaint, viagettan da cumün in cumün tras tuot l'Engiadina Bassa ed inscenetan qua ün'intera insurrecziun. Els arrivettan eir a Ramosch. Il delegà da quaist cumün per la Dieta — seis nom nu'ns vain comunichà — avaiva eir vuschà a Tavo per la prolungaziun da dit tractat; el stuvet as salvar da la furia da seis convschins tras la fùgia e soffrit considerabel dan vi da sia facultà tras ils aderents dal parti spagnöl. L'agitaziun creschit da di in di. Finalmaing as mettettan las rotschas da paur armats cun lur banderas in movimaint tras Engiadina sü. Ün'inter'armada s'achampet a Zuoz, ils d'Engiadin'Ota natüralmaing eiran eir da la partida. Mess gnittan tramiss a Tavo ed in otras valladas a dumandar sustegn: la sudada sto gürar da nun ir a chasa, fin cha la lia culla Frantscha nu vegna annullada; la „guerra da la charnpurschè“ düra da Chalanda marz fin intuorn Pasqua e glivret sco las solitas revoluziuns grischunas da quel temp cun üna uscheditta „drettüra noscha“ (Strafgericht), las sentenzas da la quala füttan in seguit per part almain abolidas. Ma intant avaivan ils da Ramosch in assenza dal chastellan Jon Enzo (Vonzun), al qual alchüns da „lur convschins da preponderanza imbüttaivan ch'el occupess uffizis in Valtellina chi tockessan al cumün, assagli e dat fö al chastè da Tschanüf. La tendenza chi provoket quaist act da terror, eira bain quella da's liberar da las deschmas, gabellas e lavuors cumünas ch'els stuaivan culs da Tschlin amo prestar a l'ufficiant da l'ovais-ch, profittand da quaist momaint da general dischuorden. Ma il success nu correspundet brich a las aspettative. Lur proceder gnit dischapprovà dals cumüns da la Chadè, ed els gnittan sforzats da refabrichar a lur cuost amo in quel an il chastè suot controlla da commissaris da la Lia, ils quals as tratgnettan qua, fin cha la fabrica füt terminada, e causettan grands cuosts. Uschè relatescha Champell, il contemporan e scriptur fich bain infuormà. Quaista füt la prüma destrucziun da dit chastè, davo la guerra svabaisa chi l'avaiva eir redüt in tschendra.

DANTIGLS POLITICS, DECAPITAZIUN DA JOH. PLANTA (1572).

In Grischun cumainzan ils partits politics a's dantigliar e perseguitar; homens da granda potenza ston experimentar la vanità da tuotta glorgia terrestre. Ils exaimpels bain ils plü eclatants furnischan la trista sort dal signur da Razen, Johann de Planta, decapità a Cuoiras als 1. avrigl 1572 tras sentenza, darcheu d'üna „drettüra noscha“, sco traditur da la patria, e quella da l'abat Theod. Schlegel da St. Luzi (1529). Cun quaista ed otras episodas sumgliaintas ans approssmain a la prüma mità da quel disgrazchà 17^{avel} tschientiner, la quala füt per nossa patria plü stretta bain il plü trist e pover temp ch'ella ha stuvü passantar.

PROCESS E BATTOSTAS PERVIA DA RUSSENNA ECT.

Avant amo co dedichar noss'attenziun a quaista perioda da las plü terriblas sofferenzas chi gnittan impostas ad ün pover pövelet muntagnard sco'l noss, vögl be amo far menziun da las dispittas e baruffas cha'ls vegls ramoschans avettan culs abitants dal Resch pervia dal munt Russenna. Fingia il fat cha sül spi da quaista vasta alp ais gnü construi incirca in tuot la lunghezza da quel ün mür bain gross ed ot, demuossa ad evidenza chi's sto avair trattà qua d'interess divergents e da relevanza. Probabel cha'ls tirolais avaran fat valair drets da possess o d'utilisaziun d'ün toc o da tuot il pas-ch, ils quals ils noss als contestettan, il che det occasiun a diversas causas e disfidas e perfin a cumbats sanguinus. Dal 1593 as reportettan commissaris da la Lia Chadè e da l'Austria sül lö per tscherchar da reglar las differenzas, ed in lur preschentscha gnittan ils rapreschantants da las duos parts als mans, fand adöver eir dad armas. *Fortunat Juvalta* chi eira preschaint sco delegà da l'ovais-ch, dà in sias „Denkwürdigkeiten“ la cuolpa da quaista battosta als da *Ramosch*, pretendand cha quaists eiran cumparüts in bain ampel numer sül lö e que cunter la prescripziun, invezza cha'ls dal Resch eiran be in pacs, e cha'ls da *Ramosch* hajan cun premeditaziun attachà e maltrattà ils adversaris talmaing, cha el e'ls oters delegats grischuns hajan gnü da far

avuonda a proteger ils delegats da l'Austria cunter las grobez-
zas dals ramoschans. In „la nöblia da Tschanüf“ da meis bap
barmör vain eir fat allusiun d'üna simla battosta, pro la quala
süls „Madals“ gnittan mazzats divers tirolais; quella disfida
stuess esser successa fingià durant il 14^{avel} tschientiner, pro-
babel pero cha ditta notizcha as referescha al cas atschennà
chi ais be gnü da l'autur *antecipà*. In basa a la sentenza tratta
1593 paja *Ramosch* al cumün dal Resch 410 renschs l'an 1597,
tenor quittancea copchada aint il Cudesch Cotschen; cun quai
ais la discrepanza evasa.

Pervia da quella zuffa da Russenna ed otras battostas da
cunfin, p. e. in *Samignun* tanter ils samagnecals e'ls da Spescha
pervia da l'alp Zanders, e'ls da Tschlin e lavuraints da god da
Fond in *Uella*, ha lö l'an 1600 iin'otra conferenza da delegats
a *Danuder*. Darcheu rapreschainta Fort. Juvalta da Zuoz la Lia
Chadè. I's trattaiva eir da reglar differenzas pervia da la giuris-
dicziun criminala in Engiadina Bassa. In quell'occasiun gnit il
chastellan Joannes Vonzun (Enzio) da Ramosch a las giarbi-
nellas cun Georg Beeli da Belfort, quella vouta chastellan austriac
a Castels in Partens; el il terret in preschentscha da tuot ils
partecipants e l'avess infallibelmaing trafichà cun sia spada,
scha Juvalta nun avess impedi que cun seis pè, tras la s-charpa
dal qual la daja dal baruffant passet. 7 ans plü tard pudet
alura il figl Jon dal nomnà Vonzun a la testa dals da Ramosch,
chi avaivan ils prüms in Engiadina dozà lur bandera in occasiun
da l'uschedit „Grand Scumpigl“ (1607) pervia dal passagi da
truppas, stat accordà a la republica da Vnescha tras contrat, e
per temma da guerra cun Milan, tour sanguinusa vendetta vi
da l'inimi persunal da seis bap: la bandera (Fähnlein) da Ra-
mosch füt üna da las prümas chi dumandettan l'arrestaziun da
Beeli e Baselgia, ils quals gnittan cuntschaintamaing in quel
an da la „drettüra noscha“ condannats a mort sco tradituors
da la patria.

V. DURANT IL TEMP DALS SCUMPIGLS GRISCHUNS (1618–1639).

Intant s'approssma il temp, in il qual l'Austria craja da pudair effectuar seis plans d'annexiun cumpleta da l'Engiadina Bassa, Val Müstair e las Drettüras da Tavo e Partens. La „Guerra da Trent' Ans“ metta l'Europa in deruotta. La Spagna e l'Austria, dominadas da la chasa Habsburg, han dabsögn da tgnair insembel e dad avoir liber passagi per lur truppas dal Milanais in Vnuost. La Frantscha e Vnescha, lur inimis, fan lur pussibel per impedir quaist passagi. In Grischun prorumpa il cumbat dals partits cun tuot sias tristas consequenzas. Darcheu paran ils da Ramosch insembel culs da Ftan d'avair sco prüms as partecipats cun granda veemenza a l'insurrecziun cunter Rudolf Planta da Zernez ed al tribunal da guerra o la „Drettüra Nauscha“ da Tusan suot il cumand dals predichants Jenatsch, Plasch Alexander, Toutsch ed oters.

IL „TRIBUNAL NAUSCH“ DA TUSAN (1618) CONDANNA E MAZZAMAIN DA MASTRAL ANDREA PULT DA RAMOSCH.

Ün m.¹ *Andrea Pult* da Ramosch vain eir chastià da dit tribunal sco partischan milanais. (Dal 1621 vain quel mazzà a Ramosch tras alchüns da Val Müstair, aderents dals „Da Bun Cour“ [Gutherzigen], probabel sün instigaziun dals da „*Balcun Aut*“.) Eir a la disgrazchada campagna da Valtellina (1620) piglian els viva part suot il chapitani Violand da Scuol. I's trattaiva nempe da la reconquistaziun da las Terras subgettas davo il trist *mordraretsch* e l'occupaziun da medemmas tras ils spagnols (milanais), la quala cuntschaintamaing nu reuschit, terminand ils sforzs dals grischuns, malgrà l'agüd dals bernaies e zürigais, culla scunfitta da Tiran e la retratta da las truppas. Suot il medem chapitani e cul commissari Gulfin han ils da *Ramosch* cullas otras banderas d'Engiadina tut part als cumbats sper Tusan e Valendau cunter ils catolics da la Surselva e 'ls uranais suot Beroldinger, s-chatschand quels sur l'Alp Sura in lur patria e sforzand la *Surselva* da's suottametter e gürar la

charta da la Lia. Jenatsch e Plasch Alexander avaivan inscenà quaista campagna davo'l mordrarettsch da Pompejus Planta a Rietberg. Pac davo quaists evenimaints succedittan a Lavin, Ardez e Ramosch tras ils uschènomnats „Da Bun Cour“ divers mazzamaints dad aderents da Rud. Planta, eir m.¹ Andrea Pult da Ramosch perdet quella vouta la vita. Eu nu crai cha Violand e'ls da Suot Munt Fallun hajan tut viva part a la na reuschida conquista da *Buorm* (october 1621); perche cha'ls cunfins a *Martina* eiran occupats, ed in Val Müstair avaivan Baldiron e Rud. Planta eret una fortezza suot Sta. Maria; excursiuns da *rapina* aint illas alps avaivan fingià la stà antecedainta intemori il pövel. Per exaimpel quinta Fortunat Sprecher cha sudada austriaca avaiva involà in las alps da Tschlin e Ramosch, propabel in Ischolas, 17 armaints, ma stuvü restituir 15, davo ch'els avaivan mazzà duos.

TRATTATIVAS A DUMAIST. GUERRA E L'IRRUPZIUN DA BALDIRON.

Las trattativas a Dumaist (Imst) per reglar las differenzas, nun avettan success e gnittan dandettamaing interruottas e sistadas, e la guerra, dalösch innan preparada davart da l'Austria e'ls fùgitivs grischuns, det principi vers l'utuon 1621.

Fingià durant la stà avaiva Baldiron zoppadamaing provedü nan da S-charl il chastè da Tarasp cun armas, muniziun e proviant. Las prümas tentativas da rumper aint in Engiadina, gnittan als 26 october respintas a Martina tras ils homens da Tschlin e Ramosch e sül Fuorn tras ils da Zernez e contuorns. Meglder success avet davo valurusa defaisa l'irrupziun dal medem di da Baldiron cun numerosa truppa (8000 homens) sur S-charl. Davo cumbatta da duos dis (27 e 28 october) — las schlanguas da *Ramosch* fettan grand dan dal sunteri da Scuol davent aint il achampamaint austriac da Gurlaina — pudettan ils inimis sforzar il passagi sur l'En nan aint a *Nairs* als 29 october; l'eroic cumbat sül sunteri da Scuol cuostet la vita a plü da 150 homens, duonnas ed infants engiadinais ed a circa 200 inimis, ma nu pudet plü salvar l'Engiadina Bassa; il vendschader s'avanzet sü per Engiadina, get pacs dis davo sur ils munts,

suottamettet las 10 drettüras ed occupet la cità da Cuoirà. Baldiron sves passantet l'inviern cun famiglia in buna part a Scuol. Quaist inviern 1621/22 füt rich da sofferenzas per nossa povra populaziun. Da Ftan, Sent e Scuol manet l'inimi davent 1400 vachas, da Ramosch e Tschlin bain eir in ampel numer. Arsas gnittan per intant be alchünas chasas a Scuol-Suot e -Sura. Ils predichants stuettan fügen, chapütschins pigliettan possess da las baselgias, charestia e misiergia da las familias restadas in patria — 1500 homens eiran fügits culs predichants fin a Turich e Bern. Il ravarenda Bischof da Samignun vain manà davent, po pero mütschar a Zuoz cul collega d'Ardez chi appartgnaiva al parti da R. Planta. Eir il ravarenda Vulpi, bap dal cronist, bandunet sia parvenda da Ramosch e Vna e pelegrinet gio per la Svizzra. Ün paraint seis, eir serviaint da la baselgia, passa cun Jenatsch, Blasius e Toutsch sur il pass da Panix vers Glaruna e nu turnet plü in Engiadina — Toutsch perda lapro la vita, Blasius vain fat praschuner e moura bain lung temp davo cun constanza admirabla ed eroica invers sia cretta evangelica suot il man dal bojer ad Innsbruck. — Vulpius plandscha davart ils noss da las Lias: „I nun eira auter co tradimaint, cha blers dals noss per lur interess nu predschaivan libertats ne religiun, pür chi pudessan defender e mantgnair lur roba.“ L'Engiadina Bassa e las 10 Drettüras gnittan declaradas subgettas a l'Austria (tractat da Milan, schner 1622) e scumandà tuot il trafic da las otras valladas grischunas cun ellas.

L'INSURRECZIUN DALS PARTENSERS. L'INIMI VAIN S-CHATSCHÀ. — BATTAGLIA DA CHAFLUR (1622.)

Plü asper co pro noss pardavants füt il trattamaint dals abitants dal Partens. Perque as rebellettan ils partensers our da desaparaziun, assaglittan la sudada austriaca, mazzettan blers e'ls s-chatschettan la dumengia da las Palmas 1622. Lur insurrecziun avet success suot il cumand superiur da Rudolf Salis. Davo lung cumbat stuvet Baldiron as render a Cuoirà e passar cun sia guarnischun tanter las lingias dals mazzüchs victorius. Ün cuort surleivg avet eir noss' Engiadina Bassa, a la quala ils

guerriers da candroura ed eir alch truppas glarunaisas, appenzellaisas e zürigaisas gnittan in agüd. Il ferm inimi gnit battü inavo e stuet bandunar l'Engiadina. In quell'occasiun vezzettan eir ils da Ramosch a passar l'armada dals grischuns o tavoschers suot Paul Buol e Fluri Sprecher, davo ch'ella s'avaiva als 14 lügl ramassada e rinforzada in lur cumün, vers Platta Mala. Là cussgliaiva Linard Rhe Aporta da's fermar e's fortificar. Ma el eira in suspet d'esser aderent da Planta — ils cumandants nu tadlettan seis cussagl e s'avanzettan ün pa a l'orba vers Strada. I para cha la muntagna da Strada nun existiva amo quella vouta o chi saran statts qua be pacas chasas. Sü suot *Chafur* gnittan ils grischuns dandettamaing attachats da Baldiron da duos varts e stuettan as retrar, eir scha Jenatsch e'l chapitani Heer arrivettan l'ultim momaint cun 50 musketiers a chavagl. Chafur, Seraplana, Raschvella, Tschlin e Ramosch gettan in flamma; be Vna e Griousch gnittan schaniats. Ils grischuns stuettan as retrar a *Sent* e spettar là la truppa dal general Salis chi avaiva intant fat ün'irrupziun in Muntafun e Pazzanun. A Tschlin gnittan mazzacradas 28 persunas, a Platta Mala crodet in man da l'inimi eir ün chanun (forse ün da quels da Ramosch) e gnit transplantà a *Martina*, ingio cha la truppa austriaca avaiva construi ün ferm repar vidvart la punt. Il banderal da Ramosch nun as distinguit in quel cumbat da Chafur, el büttet la bandera e fügit, seis collega da Tavo perdet pero cun la sia eir la vita. Il chastè da Tschanüf restet per intant amo salv. Salis riva cun 10 cumpagnias in Engiadina e s-chatscha ils austriacs fin in lur schanza vidvart Martina. Als 18 lügl voul el attachar quella, tramettand üna part da sia truppa sur la punt da la Resgia da Ramosch vi ed our dal god e sur „Grava Lada“ e „Chavrà“ vers Danuder, intant ch'el s'avanza cun 2 cumpagnias fin Chafur, ingio ch'el pernottescha. La daman dals 19 vain eseguida l'attacha: l'inimi perda blera susudada; ma la fortificaziun resista. Pür als 28 lügl — intant avaiva'l tschassantà üna truppa austriaca e fat blers praschuners dadour S-charl — reuschescha la conquista e devastaziun da la fortezza tras ün'attacha cumbinada da duos varts, sumglianta a quella dals 18/19; il chanun, stat pers a „Platta Mala“, ed oters vegnan tuts davent sco butin, l'inimi persequità fin Da-

nuder, quaist cumün plündrià — ma na ars, exceptuà ün pèr chasas. — L'Engiadina ais darcheu libra; ils ravarendas fùgìtivs tuornan, e'ls chapütschins van per lur fat; ma la misiergia ais granda, pustüt da Sent aval.

Las Lias s'uneschian ed annuleschan il tractat da Milan o nu l'arcognuoschan plü; l'inimi ha evacuà lur territori cun excepziun da la Val Müstair; be la terra subjecta ais in mans dals spagnols.

L'ALGREZCHA HA CUORTA DÜRADA. IL CHASTÈ DA TSCHANÜF VAIN MISS IN TSCHENDRA.

Displaschaivelmaing nu füt l'algrezcha da lunga dürada. Als 2 d'avuost ha ün sudà glarunais dat fö al chastè da Tschanüf, il qual in seguit nu sarà plü gnü refabrichà — dal tuot — ma servit amo lönch sco dmura al chastellan ed a sia servitüd. Durant il mais d'avuost 1622 vegnan vicendaivelmaing assagliadas e plündriadas alps, p. e. tras ils grischuns e lur agüdants sur Fenga quellas da Cuttūra e sur Sampuoir il cumün da Spescha (20 avuost), als 26 vain devastà üna part da Tarasp. Ma als 31 da quel mais as volva il destin guerresc a disfavur dals noss.

IL CUNT DA SULZ SUOTTAMETTA E DEVASTESCHA L'ENGIADINA BASSA E'L PARTENS (31 AVUOST).

Il cunt Alvig da Sulz ha ramassà — gnand nan dal Muntafun e Pazzanun sur Zeblas — in Samignun üna granda armada, la colliand cun quella da Baldiron; davo avair ars e saccagia ils cumünets, passa quaista il di indichà sur Sampuoir e sforza la guarnischun grischuna da Martina suot Anton Violand da's retrar. Salis trametta dad Ardez davent 1200 homens cunter l'invasiun austriaca suot Jörg Pebliz, Stefan Thiss e Steiner da Turich; quaists s'avanzan fin a Punt Pedra, laschan qua üna guardgia da 40 homens da la cumpagnia Werdmüller suot il cumand d'ün tschert Munzinger da Basel e muntan cun la truppa sü vers Vna per pudair attachar da quella vart l'inimi a Tschlin. Ma quaist marcha sü'l davomezdi cun 30 cumpagnias sur Seraplana direct vers Ramosch, avarà bain eir detaschà truppas sur Tscherdaina vers Vna. Scha la guardgia da Punt Pedra avess

pro temp demoli la punt, e scha las cumpagnias da Pebliz e Thiss avessan in quell'ura assagli l'inimi gio da Vna, füss quaist forse gnü tschassantà vers Martina. Pero ditta guardgia battet ils tachs vers Sent, e Pebliz det als seis uorden da's retrar vers Ardez. Il dischuorden cumplet manet a bain blera sudada grischuna sur Val Sinestra vers Sent, intant cha l'avantguardgia austriaca entraiva fingià in quaist cumün, s'impossessand da medem davo cuorta s-charamütscha. Sulz pernottet là; seis chapitani Henli occupet intant eir Scuol. Il di davo gnittan devastats Sent e Scuol cun 350—300 chasas per lö, medemmaing las pacas chasas amo restadas in Ftan, il qual cumün eira stat ars dals tirolais pro la retratta in lügl. Uossa gnit battüda la battaglia decisiva per l'Engiadina Bassa in Val Tasna ed a Chanova als 11 settember; Salis stuet as retrar vers Susch ed alura sur ils munts; ils cumüns tuots d'Engiadina Bassa d'vantettan la praja da la soldatesca austriaca, la quala pretendeva cha'l duca avess impromiss a minchün üna chasa, e ch'els, nu la pudiand portar davo, l'ardan. Eir dadour munts s'accumplit il trist destin dals noss, malgrà l'eroica defaisa e sacrificaziun dals partensers ad Acqua Sana e Raschnals.

LA MISIERGIA DA L'INVIERN 1622/23 E DALS ANS SEGUAINITS.

La vendetta dals vendschaduors füt terribla; l'inviern 1622/23 e'ls prossims ans seguaints füttan bain il plü trist temp cha nossa patria ha passantà. Il tractat da *Lindau* dals 30 settember 1622 sdrappet darcheu d'avent da quel da las Lias il territori da las 8 Drettüras e l'Engiadina Bassa e Val Müstair; las 2 Lias, la Chadè e la Grischa, e'l signuradi da Maienfeld fettan suot talas cundiziuns pasch cull'Austria. Chi chi pudet, bandunet la patria tradida e pelegrinet per la Svizzra refuormada intuorn o pigliet servezzan sco sudà in las armadas evangelicas da la Germania. Il rest da la populaziun patit fam e soffrit suot il flagè da la sudada e da malatias ertaivlas. A Susch fet Baldiron decapitar 40 praschuners engiadinais; 6 da Ramosch chi vulai-van, cur cha la pasch da Lindau eira stabilida, turnar a chasa, gnittan sforzats da travachar e noudar a Susch tras l'En e

schluppetats alura crudelmaing, schabain ch'ün als avaiva impress da'ls laschar libers da l'otra vart dal flüm; il barun *Fuchs* radunet a Ramosch tuot ils abitants in baselgia e du-mandet gio las zedlas da salvcondüt chi gnivan distribuidas, 19 homens chi nun and possedaivan, gnittan serrats aint a Danuder e trattats crudelmaing, per part tösschantats cun vin tuorsch; 5 vegls da Ramosch da sur 70 ans: Jon Nicola Gross, Jon Albert, Jachen Berta, Not Guaglielm Flura e Flurin Tun gnittan qua mazzats oura sül fuond dasper las chasas in ruina. In schlers ümids dmuraivan las famiglias, as nudrind cun erba e ravas dschettas ch'ün chavaiva our dal terrain. Vulpi descriva la misiergia da quel inviern culs seguaints plets (pag. 178):

In Ingadina Bassa da quel pauc pövel, vanzà da la guerra pas-sada, il qual fuo eir turnà nanpro, vivand in misiergia, mangiavan blers d'ogni sort per sustar la fam, la quala eira gronda our d'möd, dormivan suot ils vouts dals schlers cun pauc strom suot els, e quel tant pauc da viver nun savaivan ingio serrar via, cha las mürs tuot chattavan oura e magliavan, e la not siond dormanzats, als geivan sur la fatscha via e naun, e'ls rueivan il nas e las uraglias. Schi, i rumpet oura eir malatia d'ogni sort, chi murittan bleras persunas in tuot ils cumüns da malatia e da fam. Havaivan clet aint paucs früts, e da quels haveva la sudada tut davent blers, overo quels chi dals cumüns eiran stats cun l'inimi, eiran gnüts e pigliavan las früjas missas insembel sün la cuttüra, in champs e prada; tal cha quel inviern da quaist 1622 e 1623 an vegnan nomnats 'ls invierns da la fam, ed il medem dvantet eir in Partens, ed eira uschè anguoscha sur anguoscha, ed uschè ha Deis tramiss ils chastiamaints a seis pövel chi nun observa seis cumandamaints seguond seis pled, cha dapo la guerra ais seguida eir pesta e fam.

Anno 1622 in jül, haviond'ls partensers cun 'ls pals vit e scatschà l'inimi, ed eir dvantà uschè in Ingadina, schi pigliaund ardimaint meis bap e meis barba Jachen, ministers, cun auters plüs, vennen in Ingadina, in 'l sudet mais, mo chattond misier-gia ed anguoscha taunta gronda, cun cridar e plondscher bler, e co cha da las paucas früas missas insembel in 'ls champs e prada, ed chi batteivan oura sejel od hüerdi per guvernar a's vivantar, ch'alchüns, pustüt da Scuol, gnivan e cun forza pi-

gliavan davent e cun innatschas greivas, ne duvravan cum-paschiun ne charità ingüna, cha tuot larmava e bragiva cun anguoscha — 'l qual veziond ils duos predits ministers, cun alchüns auters masculs e femnas vennen darcheu davent ils 2 settember, siond restats secretamaing ed adascus quel tempet e cuffortand il pouver pövel, e turnettan darcheu a Turi. Meis bap f. m. fuo fin *Ramuosch*, inua *el eira stat* minister, e nun siond *Vna* stat ars bricha, inua el haveiva alchüns cudeschs, laschand tuot qua, stuvet el far cuort e 's retrar adascus. Eira qua eir anguoscha e misiergia.

VNA E GRIOUSCH SCHANIATS 1622, STON ESSER STATS DESDRÜTS BAINBOD DAVO (FORSA 1629).

I vain qua darcheu pretais cha *Vna* nu saja stat ars dal 1622; eir Fort. Sprecher comunichescha il medem in sia cronica. Epür nu 's chatta in tuot *Vna* inscripziuns, ne sün chasas, ne in stüvas, neir brich sün chaistas e s-chaffas o otra mobiglia, las qualas gessan plü inavo co fin al 1640 o 1660. La plüpart da las chasas plü veglias portan quaists millaisems — que chi lascha sup-puoner cha eir *Vna* saja stat desdrüt quella vouta. Ün'excepziun fa be il sain pitschen da nossa baselgetta, il qual porta l'inscripziun na plü bain legibla e da dezifrar:

CASPER * WALDVSER * MELHER * JORG * SR * LO
GOS * M * GH * ANNO DOM * WL ° 1 ° 5 ° 2 0,

quai chi vularà dir cha Casper Walduser e Melcher Jörg l'hajan büttà l'an 1520. La baselgetta — quella vouta probabel be üna chapella -- e seis clucher nu saran dimena stats demolits, eir scha 'l cumünet sto avoir gnü in quel temp, forse eir alch ans davo 'l 1622 (probabel 1629), la medemma sort sco 'ls oters lös d'Engiadina Bassa. Id ais eir pussibel cha dit sain saja gnü cumprà d'utro plü tard. Üna tscherta tradiziun voul ch'el deriva da St. Niclà. Las abitaziuns da *Griousch* saran alura plü tard scrodadas e gnüdas bandunadas e müdadas in pramarans, probabel in conseguenza da la spopolaziun dals contuorns. Da *Vna Dadaint* nu vain fat menziun in ingünas cronicas ed in ingüns documaints; eu presum cha quellas chasettas sparpagliadas nu saran plü gnüdas refabrichadas davo la destrucziun dal 1499.

SURLEIVGIAMAIN'T PASSAGER TRAS L'ARMADA DAL MARQUIS DE CŒUVRE 1624/25.

Turnain pro'ls evenimaints istorics! Ils ans 1623 e 1624 füttan eir zuond trists; guarnischuns austriacas dapertuot fin als 1. avrigl 1624. — Ils abitants d'Engiadina Bassa ston gürrar subjecziun absoluta al duca d'Austria; las baselgias in mans da chapütschiners, ils ravarendas protestants ston fügen o funcziunar adascus, pelplü la not. Il bap dal cronist Vulpi tuorna a Ramosch l'an 1624; ma pür davo la mort dal cavalier Rudolf Planta, successa 1625 a Meran, il qual davo las guerras eira darcheu stat mastral da criminal in Engiadina Bassa, füt eir la confessiun evangelica passagermaing admissa da seis successur Schorsch. Schabain cha las armadas dal marquis *de Cœuvre* avaivan s-chatschà las truppas dal Papa da la Valtellina e fat solennamaing renunziar als d'Engiadina Bassa als 26 november tras il colonel da Schauenstein in public güramaint a la subjecziun austriaca, cun reserva dals drets cumprovats da quaista chasa in noss cumüns, schi regnaivan qua adüna temma ed anguoscha, provochadas pelplü da las innatschas dal muonchs fanatics chi insultaivan ils predichants e lur aderents. Il tractat da *Monsonio* (1626) nu cuntantaiva brich las Lias. Al 6 marz 1627 as retiran las armadas francesas our da la Valtellina, Buorm e Clavenna, las truppas grischunas e svizzras (zürigaisas e bernaisas) in servezzan frances gnittan dislocadas in differentas parts dal chantun e per part licenciadas. Durant l'occupaziun francesa avaivan ils chapütschins tuottüna pers blier da lur influenza in Engiadina Bassa; ma dal 1627 davent dozan els darcheu la craista. Dal 1629 (8 avuost) vain la Lia Eterna tanter las 3 Lias e l'Austria renovada; l'Engiadina Bassa e las Drettüras vegnan darcheu arcognuschüdas sco territori grischun; pero la libertà da la religiun nu vain garantida per las cuntradas stattas subjogadas. Schi, ils predichants reformats ston darcheu mütschar da noss cumüns fin sü a Zuoz, ingio ch'els chattan refügi. Il ravarenda Vulpi da Ramosch proveda da là oura da nottemp las parvendas bandunadas, el salva in ün'eivna zoppadamaing in plüs lös da Zernez fin Ramosch 8 predgias, battaja 23 infants cha las mammas al portan pro, e sina aint 14 lais. In

seguit restet el 2 ans sco ravarenda a S-chanf, gñand alura sco tal a Scuol (1632) ed avet là amo diversas dispittas culs chapütschiners.

LA TERZA IRRUPZIUN D'ARMADAS AUSTRIACAS IN GRISCHUN (1629). — LA PESTA.

Nus nu stuvain invlìdar cha dal 1629 avet lö *la terza invasiun austriaca* in Grischun: l'imperatur occupet cun sias truppas Cuoir, la Val dal Rain, la Tumgliasca, Schons, Surset, Engiadin' Ota, Bargiaglia e transportet interas armadas sur noss pass in Italia, ingio chi regnaiva darcheu guerra pervia da l'jerta d'ün pitschen potentat (duca da Mantua, famiglia Gonzaga). Las truppas imperialas manettan cun sai eir la pesta chi fet terribla racolta in nossas valladas; las 3 Lias han quella vouta d'avair pers tras quella in 2 ans 1/4 da lur populaziun. Eir in Engiadina Bassa regnet'la fermamaing, provas and sun ils numerus skelets chi vegnan da tant in tant a glüm in plüs cumüns in occasiun da fabricas. Indicaziuns plü precisas davart las devastaziuns da quaist flagè in nos cumün da Ramosch ans mancan.

NOUVA INTERVENZIUN DA LA FRANTSCHA (RICHELIEU) — JÖRG JENATSCH. 1633–35.

1631 las guarnischuns austriacas vegnan retrattas, e las 3 Lias negozieschan darcheu culla Frantscha chi nu voul expuoner lur pass importants ad üna quarta invasiun habsburgaisa. Eir suot il protectorat dals ambaschaduors da la Frantscha exerciteschan ils chapütschiners in Engiadina Bassa amo adüna bain granda influenza e chattan pro'ls delegats da Richelieu udienza, que chi cumprova la charta cha Jörg Jenatsch adressa als „7 uchöver“ 1634 da Tavo davent als da Sent ed a lur sar Jan pervia da l'utilisaziun da lur baselgia. Dal 1638, davo ch'el s'avaiva convertì, passa quaist astut diplomat da cumün in cumün tras la vallada, admonind la populaziun da s'abinar culs spirituals catolics e da'ls conceder da salvar lur cult divin avant la predgia reformada; a Ramosch sto'l pero tscherchar e requirir sustegn

pro seis pacs amis; perche cha las duonnas as radunan in piazza, il circundeschan ed imnatschan da l'accrappar. La Guerra da 30 Ans düra inavant; in Germania dan ils svedais, sustgnüts da la Frantscha, da far avuonda a l'imperader. Nos pover pajais nu vain liber da las occupaziuns militaras chi cunsüman ils prodots da la terra e chalchan ils paurs immensamaing cun in-quartieraziun e furniziun da mangiativas e mezs da transport. Apaina cha 'ls imperials füttan davent, gnittan clamats regimaints grischuns in servezzan frances suot las armas per proteger ils confins (1631). Alura as decidet Richelieu da declarar guerra a la Spagna e dad impedir a quaista il passagi tras la Valtellina chi staiva bod exclusivamaing suot seis domini.

IL BUN DUCA ROHAN OCCUPESCHA LA VALTELLINA E L'ENGIADINA BASSA. FORTIFICAZIUN IN PLATTA MALA.

Il duca *Rohan* survain da la curuna l'uorden da s'impossessar tras armadas francesas e truppas grischunas e svizzras dals pass da muntagna in nos territori. Dal 1633—35 düra l'occupaziun dal Grischun; ils austriacs vegnan s-chatschats dapertuot; las fortezzas cha quaists avaivan construi dal 1529/30, vegnan demolidas; novas fortificaziuns cunter els vegnan erettas in plüs parts dal chantun; a nus interessa principalmaing quella chi s'extenda da Platta Mala, v. d. da l'En fin süen la Muotta da Vallaina e Davo Craista. Uschè ans relatescha Jachen Antoni Vulpi: „E bod davo vain da Frantscha tramiss il duca da Rohan cun ün regimaint, sco eir pövel da las Lias suot il colonel Jenatsch e vain tuot in Ingadina Bassa in ils cumüns, partits gio pro rata da quels, ils quals stan qua 1634, 1635 e 1636, da cuntin duos ans, cun grand cuost, dan e patimaints, cum-bain chi pajaivan tuot quai chi mangievan o piglievan, schi taunt e taunt fuo bler da patir ed indürar per ils ans s-chars da charestia e povertà ed eir da malatias grondas e malas, e star saimper in temma, cun privel e tuotta crusch e travaglia. Siond cha 'ls imperials vulaivan maindachè rumper aint, schi fuon 'ls colonels grischuns cumandats dad ir a 'ls impedir cun pövel, inua els chattèn üna guardgia imperiala via d'vart la punt

(Martina), e tras cumond dals noss vain la punt datta fö, sün il qual la guardgia cesset ed ils noss vennen a Platta Mala e cumanzaun a büttar üna schonza, la quala fuo fatta cun gronda lavur da l'agua sü tras fin la „Muotta“ o prada da Ramosch. Eira bella e bain fatta.“

TRADIMAINT DA JENATSCH E CUMPAGNS INVERS ROHAN; LA PASCH FINALA CULLA SPAGNA ED AUSTRIA 1639.

Als sanguinus cumbattimaints in Luin da Buorm, Val Freil, Morbegno ect. cha l'admirabel generalissem frances diriget cun grandischma abiltà militara, accumulind perfettamaing l'uorden artschvü, avaran sainza dubi tut part eir dals noss, probabel eir a las maschinaziuns da tradimaint invers quaist grand eroe e sincer ami da noss pajais chi preferit da crodar in disgrazcha pro seis superiuors, invezza da s'oppuoner cun forza als tradituors. La diplomazia francesa chattet in Jörg Jenatsch seis maister, e la pasch da Madrid, fatta finalmaing culla *Spagna* dal 1639, davo cha'l promotur principal da las relativas negoziaziuns e salvader da la patria our dals scumpigls dals ultims 20 ans eira gnü crudelmaing mordrià a Cuoir als 24 schner da quel an, det finalmaing la desiderada pasch a nos pover pajais e l'restituit suot cundiziuns na fich simpaticas eir las terras subgettas da Valtellina, Buorm e Clavenna. Las relaziuns da cunfin cun l'Austria dvantettan da qua davent plü amicablas, eir scha las trattativas culla duchessa *Claudia d'Austria* trettan amo per ans in lunga, pervia da sia ostinadezza da persister sülla restituziun dals chapütschiners in Sent, Scuol — ingio ch'els eiran gnüts maltrattats e s-chatschats l'an 1639 — e Tschlin. Il tractat da *Feldkirch* dals 28 gün 1641 cuntgnaiva amo la prescripziun ch'in quels 3 cumüns avess da gnir miss a disposiziun da dits muonchs üna chasa per urar e legger messa ed ün üert; als abitants d'Engiadina Bassa da Suot Munt Fallun avaiva ella als 25 schner 1640 tuottüna eir concess il liber exercizi da lur confessiun. Pür als 3 gün 1642 gnit alura preletta e renovada la veglia lia (Erbeinigung) tanter las Lias e l'Austria, cun exclusiun d'alchüns puonchs restrictivs in merit als sub-

gets dal Partens e d'Engiadina Bassa. Dal 1647 bandunettan ils ultims chapütschiners noss cumüns refuormats, ed incirca da quel temp dataran las ledschas civilas da la drettüra Nantvart Punt Pedra, renovadas e trattas insembel suot uffizi dals signuors mastrals Michel Grand Guitsch da Ramosch, Johan Stampun da Tschlin e Johan Janal da Samignun, descrittas in l'original da Johannem Martinum, minister da la baselgia da Ramosch, anno 1674 (*Cudesch Cotschen*).

Eir las prümas ledschas *criminalas* da la „Terra“, existentas daspö'l temp dals statuts (1519), saran tschert quella vouta gnüdas revaisas e cumpletadas. Pro crimens specials collavu raivan fingià alura Suot e Sur Munt Fallun. Per exaimpel, cur chi's trattet da tschüffer ils morders da m.^l Rudolf Planta d'Ardez, l'an 1640, tramettet eir Ramosch 17 homens in agüd, ils quals insembel cun 20 homens da Scuol ed otertants da Sent van fin a Zernez ed arrestan là il chastellan Rudolf Pompejus Planta e seis trabants e'ls surdan ad Ardez al tribunal ed al merità chasti.

Ma avant da relatar in cuort davart il cuntgnü da tuot quai-stas ledschas, stuvain ans algordar da quel oter importantischem fat istoric, da la cumpra da tuot ils drets cha l'Austria, v. dir ils ducas da quaist stadi, possedaivan e faivan valair in Engadina Bassa, fatta l'an 1652.

LA CUMpra DA L'INDEPENDENZA. 1652.

Quaist evenimaint füt bain ün früt da la pasch restabilida. Saja cha la chasa d'Austria as rechattaiva in noschas finanzas, o cha l'interess per quaists territoris chi avaivan custü bler sang ed agitaziun, eira gnü pro seis cussgliers almain, sün proposta dal cunt Maximilian de Moor, minister da la chambra ducala ad Innsbruck, gnit dat ad incleger als grischuns quaista solu-zion, e las trattativas avettan il success, cha dal 1649 las 8 Dret-türas as deliberettan cun ün pajamaint da 96 000 guldiners (circa 672 000 francs) e l'Engiadina Bassa l'an 1652 cun la somma da 26 600 guldiners (circa 186 000 frs.) nempe fl 12 600 per Suot- e 14 000 fl per Sur-Munt Fallun. Nos cronist Vuolp relatescha: „Saja Deis ludà! I s'ha bler stuvü predgiar, avisar

e favlar. A far quella cumpra eiran blers cuntrariss, alchüns per interess, auters per la povertad da daners, da chattar naun üna taunt gronda somma e tuot in üna vouta sbursar, cun autras scüsas plü; pero Deis ha güdà cha la part gronda ha tgnü surmaun e tandem ais stat cuntainta. L' princip avess eir in quel istant vendü 'l chastè da Tarasp, mo per amo üna vouta tanta somma, dal qual ils cumüns s'haun stramantats.“ Martinus ex Martinis, ravarenda da Ramosch dal 1644—1668, dechantet in sia bella, cuntschainta chanzun „davart la libertà“ quaist fat; seis prüm vers tuna:

A tuots pajais e naziuns
parta Deis oura da seis duns,
mo 'l principal ais, cur Deis dà
il seis sonch pled cun libertà!

El o forsa seis figl, il poet da la Philomela, ha eir tradüt la charta da la cumpra in rumantsch.

Signur prof. B. Puorger publichet quaist interessantischem documaint, insembel culla ratificaziun da Sia Majestà Cesarea e „la quittance da la somma da la surscritta cumpra“ aint illas Annalas da l'an 1900 in sia bella lavur davart il „Cudesch Cotschen da Ramosch“, cumparüda eir in copcha separada, uschè cha interessents pon as procurar la versiun da quaists importants documaints, deponüts in ils originals aint il archiv da Sent.

CUMpra DALS DRETS DA L'OVAIS-CH 1646 E DELIBERAZIUN DA MARIENBERG 1736.

In quaist connex füss da remarchar cha dal 1646 gnittan eir cumprats oura dals cumüns: Tschlin, Ramosch, Sent, Scuol, Ardez, Samignun ed Ischla (Pazzanun) tuot ils fits appartenents al chastè da Tschanüf e tuot las deschmas cha l'ovais-ch da Cuaira avaiva possedü sün lur territori, per l'import da 6500 renchs, il qual import il chastellan vescovil da Tschanüf, Eustachio da Porta sco süertà e pajadur impalmet a l'ovais-ch Joannes als 16 avrigl 1649. La copcha da la quittance, cuntnüda aint il Cudesch Cotschen, ais suottascritta da l'ovais-ch

CUIDESCH DA LEDSCHAS DA COM

münas frais

LIGLAS

CUVENGLAS DALASLI

glas cun eisters Princips sco gir da
noss comuns cun auters comuns
et stadis & tamer els svelts.

LEDSCHAS CRIMINALES

ET CIVILES DRETTURANAun

vart Punt Pedra, cioè da

REMUOSCH TSCHLIN

samangun

Da plü che quaiet Cudesch comprenda
guarda folio sequent,
descritt tras mai

IOHANNEM MARTINUM.

Anno Domini

M D C L X X I I

Reproducziun da la terza pagina dal Cudesch Cotschen, contgnand il titul, circa 2/3 da la grandezza natürala. Il text ais per part in tinta cotschna, il reist in color naira. La vignetta intuorn ais fatta cun tinta cotschna e verda.

Pag. 121, riprodüta in proporziun-plü pitschna, circa 1/2 da la grandezza natürala. Il text in cotschen e nair, la vignetta cotschen e verd.

Pag. 561, las medemmas coluors. L'unicorn, voppa da Ramosch, ais fat cun tinta cotschna, l'ornamaint dal s-chüd in cotschen e nair, il cranz intuorn in cotschen e verd,

e dal Thumcapitel (vide B. Puorger). Eir ils subjects da Marienberg a Sent as deliberettan cumpletamaing l'an 1736 (seguond Aporta).

URBAR DA LA MUNTOGNA DA VNA — CHASTELLANS DA RAMOSCH.

Sainza dubi ais gnü eret e scrit *l'urbar da la muntogna da Mna* cha G. Barblan publichet aint il tom XIX da las Annalas, pac temp davo quaistas cumpras, cul scopo da scumpartir las expensas süls singuls abitants. Eu am permet da reprodüer in cuort alch remarchas da l'autur da ditta publicaziun chi'ns dan bun sclerimaint davart las relaziuns da nossa muntognetta al temp davo'ls scumpigls e las guerras: Ils noms dals cuntegns existan bod tuots amo hoz, be cha divers da quels sun dvan-tats pas-ch, p. e. Barnards, Frattüras, Farola, Varainas, la Crap-pusa, Spatlas (?), Quintas, Brünun als Varts, Chiatpra (?), Muot da Nutala, Rasdivs e Ratschos (?). Il predschi dal fuond eira quella vouta plü ot co hoz: 1 möz champ (660 m²) = 168 R, circa 1 R al pass, ün char fain grass = 90 R = 153 frs. d'hoz; quel dal muvel eira, in cunfrunt cun nos temp, bassischem: 1 chavagl = 40 R, ün bouv 24 R, üna vacha = 16 R. Hoz valan 1 vacha o ün bouv tant co 2 mozza d'champ; quella giada valaiva 1 chavagl $\frac{1}{4}$, ün bouv $\frac{1}{7}$ ed üna vacha be $\frac{1}{10}$ möz. Il fuond ha hoz, il congualand cul muvel, 8, 14 fin 20 voutas da main valur co alura. Il pauc eira plü rich co quel d'hozindi. Las chasas gnivan stimadas da 400—500 R, uschè cha sün 1000 R edifizis crudaivan 5000 R fuond; hoz s'han las relaziuns eir in quel regard dal tuot müdadas a disfavur da l'economia paura. L'urbar cuntegna 88 possessuors da bains, hoz and avaran 40—50, durant cha'l numer da chasas ais circa il medem dal temp preschaint (55). Bliers noms da schlatta d'inalura nun existan qua plü o vegnan be dovrats in noms da battaisem o in surnoms, p. e.: Guitsch, Frazöl, Clatschent, Da Palü, Moffa da Porta, Moffa, Chienz, Mierta, Leva, S-charplaz, Baduogn, Crischla, Caloja, Lona, Stupan, Giolet, Tonas, Schimun, Luch o Claluch, Schuin, Rasdür, Pitschen, Parnel, Mentung. — Notain amo alchüns dals plü richs paurs: Cla Frazöl, 7000 R, Nuot

Barblan 4500 R, Jacob Bardot da Palü 7520 R, Gisep Chaloja 8400 R, Chispar Barblan 8250 R, Nuot da Palü 9000 R, Jon Matia Festa 5850 + 5650 R, Jon J.^o Schimun 4520 R, Balser Baduogn 4300 R. Tanter quels chi possedan il plü pac: Not Riatsch 900, Maria Men Tung 700, Ri Barblan 850, Ona Jacob da Schimun 700, Jon Festa 600, Martin Stupan 70, Stofal Riatsch 570, Jon Mierta 600, Nut Florin Riatsch 580, Jacob da C. Pitschen 50 R. I dà qua chasas eir be da 200 e 180 R ed otras, las megltras, valan 500—700 R. L'import chi tocket da pajar vi da las cumpras indichadas, nun ais pero lösch brich in seis total gnü sparti süls abitants, p. e. da Ramosch cun Samignun e Tschlin. Üna part han quaists cumüns pajà our da las taxas cha'l chastellan Rascher sbuorset per la podestaria da Tegl, Jon Janal (Samignun) per quella da Buorm e'l chapitani Andrea Salis da Samaden per quella da Murbegn, la sindicatura e'l stipendi da Milan (per üna piazza in la scoula da teologia). Quaist ultim pajet quella vouta 1000 renschs per ün als cumüns Ramosch e Tschlin e dvantet per 11 ans vschin da medems. (Mera: B. Puorger: il Cudesch Cotschen, il qual fa qua la remarcha: ils povers valtellinais ston pajar, per cha lur tirans as possan liberar!)

Ils **chastellans da Ramosch** giovan da qua davent la simpla rolla da vaschins da cumün ed administratuors dals bains privats ch'els avaran cumprà da l'ovais-chia. Il titul da chastellans han ils possessuors dal chastè e pertinenzas portà eir da qua davent; schabain ch'eu nu crai ch'els hajan avdà in quel chastè. Sco capos da cumün e rapreschantants da medem inscuntrain in divers documaints ils noms p. e. da mastral Jon a Zun, figl dal baruffant da Danuder (1600), l'an 1649, Curdin Planta 1677, Andrea Vonzun 1664 e'l nomnà Rascher intuorn l'an 1640.

STATUTS CIVILS E CRIMINALS DA LA DRETTÜRA DA RAMOSCH E DA „LA TERRA“ (SUOT MUNT FALLUN).

In regard a las *ledschas civilas da la drettüra da Ramosch* ha P. Högberg publichà üna copcha da l'an 1655 aint illas Annalas da l'an passà; il Cudesch Cotschen cuntegna eir üna tala,

scritta da Jon Martinus 1674, dimena üna revisiun, ils prüms statuts dateschan fingià da l'an 1628 cun stipulaziuns da l'an 1586. Dals statuts criminals avain fat manzun in oter lö, discurrend da la cunvegna da l'an 1519. (Cronica da Champell.)

Il Cudesch Cotschen ans dà eir clerezza davart stipulaziuns per il trattamaint d'affars *criminals* per las duos drettüras da la „Terra“ (Sent, Scuol e Ftan) e da „Ramosch“ (cun Samignun e Tschlin) (confr. B. Puorger, Annalas 1900). Davo cha'ls drets d'ingerenza da l'ovais-ch, dal duca d'Austria e seis rapreschantants e da las clostras eiran stats abolits, stuvet eir quaista giurisdicziun gnir precisada dals cumüns autonoms da Sur- e Suot-Tasna chi tschernan uossa svest lur güdischs e mastrals tras delegats in Sent e Susch ed executeschan sentenzas da mort in „Chünettas“ e „Puniasca“. Ditta revisiun gnit fatta l'an 1654; üna copcha da quella publichet L. J. Vital in las Annalas, tom XXXV. In vista a las publicaziuns da B. Puorger e P. Högberg nu crai indichà d'entrar qua in detagls davart las prescripziuns da *dret civil* da Ramosch e Tschlin, per interessantas ch'ellas füssan. L'an 1763 vain p. e. admiss als da Samignun da render l'acceptaziun da l'uffizi da mas-chalg per lur cumün obligatoria, nu siand là plü pussibel da „gurbir“ ün tal. L'an 1738 ais gnü deciss da revider las ledschas da drettüra mincha 10 ans invezza da mincha 5 ans, sco fin ad aqua stat üsità. Ellas avaran mantgnü lur validità fin al temp plü modern dal 19^{avel} secul chi culla müdada da la constituziun da nos stadi las substituit tras la ledscha civila grischuna.

VI. TEMP DA PASCH CUN L'EXTERN.

CUNVEGNAS E PROCESS TANter IL CUMÜN DA RAMOSCH E SIAS FRACZIUNS.

Nossa patria, *las Excelsas Trais Lias*, ha giodü dal 1650 davent per incirca 150 ans consecutivs *pasch* culs vaschins da l'extern. Truppas estras passettan in quel fratep tras l'Engiadina be l'an 1707 in basa d'ün „*tractat da pass*“, conclüt cun l'imperatur da la Germania durant la guerra europea per via dal trun in Spagna. Ma in seis *intern* succedettan eir in

quaist temp diversas discrepanzas e greivas battostas da partits pervia d'allianza cun potenzas estras, da la confessiun religiosa ed adherenzas persunalas dals matadors in Lias e drettüras. Il cumün da Ramosch e sias filialas gnittan eir bain suvent agitats da cuntraversas e dispittas e process. Nos „Cudesch Cotschen“, bod l'unic documaint da relevanza cha'ls differents grands incendis dal 19^{avel} tschientiner han laschè exister, ans dà bun sclerimaint davart plüs da medems. In fats da drets e prerogativas eiran sainza dubi ils pardavants fich sensibels; per pitschnas chosettas gniva miss in movimaint ün inter apparat cumplichà. Uschè occasiunettan las relaziuns dal cumün cun Samignun, Vna, Tschlin e Sent-Scuol bain suvent discrepanzas. Invers *Samignun* avain nus fingià atschennà cha Ramosch avaiva da vegl innan üna tscherta supremazia e resguardaiva, per uschè dir, la valladetta isolada bod sco appartenenta a seis territori. Il pledader da Tschlin pretenda p. e. davant il tribunal da la Val Müstair anno 1664, in ün process tanter ils duos cumüns, dafatta cler e net cha Ramosch nun haja dat in affars da Valtellina ne per uffizis ne per otras entradas a Samignun mà inguotta, cha quels da Samignun sajan sco subgets a Ramosch, e cha'l mastral da criminal giaja aint a tgnair dret, e cur chi saja da chastiar, schi cha las fallas piglia Ramosch e nu detta inguotta a Samignun. Quaistas pretaisas sun exageradas; perche cha da l'an 1660 exista ün „accord inter Ramosch e Samignun circa uffizis d'Valtellina ed intradgias da Cumünas Terras ed auters fats“, il qual dispuona cha tenor „la porziun da Drettüra ch'els sun“ dessan els percepir lur „rata part“ da tuottas entradas da Cumünas Terras, a cundiziun ch'els „a don e cuost, a bœn e mal“ stettan cun Ramosch, que cha'ls agents da Samignun impromettan, s'obliand dad arcognuoscher a Ramosch „per lur prossem ouravant qualunca cumün o drettüra in don e guadogn, sco ün corp cun Ramosch chi sun.“ Las entradas dess adüna Ramosch tour in consegn eir per Samignun ed als dar la part chi'ls tocca, ed ingün oter nu dess avoir da respunder co Ramosch sulet, e nu dess Samignun dar ad ingün oter aint in man. Actum in Ramosch, in preschentscha dal nöbel sar m.¹ Men Arquint da Scuol as segnan per Ramosch il nöbel sar m.¹ Andrea Vonzun, cheu d'cumün, Cla da Jon Guitsch, Bardot da

Palü e Chispar, figl da Jon Festa, cuvihs da quel an, alura amo ils sar m.^{ls} Men Jon Andri, Not Gensch Robar, Jacob VMoos, Jacob Grond e sar anv. Balser VMoos e Jacob da Töni Corf, in nom da Samignun sar m.^l Mathieu da Not, Crischla Prinz e Zacharias Rüer. Martinus ex Martinis ha scrit „tras vœ da ambas parts.“

Anno 1665 vain stipulà in regard a drets tanter Ramosch e Samignun il seguaint: Tenor üsanza e drets stats avant la cumpra ha il mastral da Ramosch dad ir aint in Samignun e sentenziar culs güraders da Samignun tuot las fatschendas chi's fidan da decider tenor lur saramaint, in „fatschendas grandas“ chi pudessan „crescher“ in Samignun, dessan il criminal e las parts „tschassar“ in Ramosch e qua „agitar la causa“, persunas in fermanza han da gnir condüttas a Ramosch a l'inquisiziun, tuot ha da gnir là evas, ourdvert „dret da malefizi“ chi appartegna a la giurisdicziun da Suot Munt Fallun. Preschaints per Ramosch sun ils cuvihs: Valentin VMoos, Notal Minar e sar m.^l Moreza Guitsch, per Samignun: Joan da Mathieu da Not. Fingia 1655 tira il tribunal da Tschlin tanter Ramosch e Samignun la seguainta sentenza: In tuottas differenzas chi concernan il stadi da la lai in Samignun, possa il mastral dal lö fixar il di da dret e trametter alura per il mastral da Ramosch; il qual, giand aint, possa tour in man la „bichetta“ e decider la fatschenda cun „plü dret, tschernü pro el“ (our dals da Samignun!). Ma nu giand aint il mastral da Ramosch, adonta d'esser stat avisà, suprastetta l'evasiun al mastral e güraders da Samignun. — Sch'ün vaschin da Ramosch haja alch differenza civila cun ün da Samignun, schi possa quel da Ramosch respuonder ed artschaiver la sentenza in seis lö da dmura. Ramosch ais stat qua rapreschantà tras ils sar m.^{ls} Not Gensch Robar ed Andreja Gisep ed ha respus per Samignun sar mastral Mathieu da Not, fand valair ch'els „paissan dad esser ün cumün liber sco auters (arsalv gnir in Ramosch a tour il saramaint da mastral)“ e nun hajan ne udi, ne savü dals drets cha Ramosch pretenda invers els.“ Il tribunal eira cumpost da m.^l Jon Not Rimathieu, m.^l Chasper Janett, Cla Gisep, Schimun Malot, Jon Gregori e Cla Stampun. L'an 1675 scriva per la suprastanza da Samignun ün tschert D. Willig al mastral da Ramosch üna

charta in tudais-ch per s-chüsar üna cuntraversa, gnüda avant pervia dal dret dal mastral da Ramosch da far uffizi in Samignun e da pudair in quell'occasiun gnir accumpagnà da seis *mas-chalg* („Pieter“), il qual dret vegna ad esser da qua davent accordà sainza opposiziun.

In quel medem an 1675 vain la „falla da suvrinada“ (pervia d'ün matrimuni) divisa tanter Ramosch e Samignun in il möd sco segua: dals 100 R dess il cumün da Samignun artschaiver 50, il mastral da Ramosch 28 e quel da Samignun 22 R, tras Cla Rimathieu per cumischium da las parts, e's firman per Ramosch Roman Corf e per Samignun Joan de Nutt. 1711, als 14 marz, decidan ils arbiters: puestà Not Rimathieu, m.¹ Men Mathieu e Melchiar j. Stupan in üna questium pervia da tschertas persunas in Samignun, las qualas davo sinà aint han gnü ün infant ant il temp, cha da la falla legala vegna „grazià“ 6 Δ (curunas) e las 9 Δ restantas audan tenor cunvenziuns a Ramosch, ils cuosts ha da pajar Samignun. — L'an 1767, als 16 favrer intimescha il nuder da la güraschun da Ramosch a seis „fetter“ Jon Gianal da Samignun da's preschantar infallibelmaing als 28 da quel mais davant tribunal a Ramosch e's güstifichar pervia dal „Pild s-chandelizus“ ch'el dess avair implantà cunter cunvenziuns sül sunteri a Champatsch. Il Janal nu voul as suottametter ad ingün chasti, aviand el agi sainza cumand da la Val per uorden dal preir e tenor prescripziun da l'ovais-ch, cha tuottas baselgias catolicas drizzan sü ün „crucifich“ in sunteri. Ma di 1. marz dumanda'l in preschentscha dal sar padrin, av. Men VMoos, grazia e misericordia e s'oblaja da tour davent il „Pild“ e pajar chasti e spaisas, nempe 4 R chasti e 40 R e 3 bazs spaisas, per il qual import il padrin fa süertà. Interessant ais il fat cha'ls rapreschantants da Samignun corroborechan ils differentes acts adüna in lingua tudais-cha, schabain cha quella vouta avarà dominà eir quaint la favella ladina.

Culla filiala da Vna avet il cumün in quaist 17^{avel} secul eir da reglar diversas fatschendas. L'an 1667 avaiva Vna obtgnü dal Venerand Capitel in Ardez la licenza da pudair finar ün agen minister ad agen cuost, sainza pregüdizi da la baselgia parochiala da Ramosch. Quaist'ultim, v. d. il cumün, fet opposiziun a medemma, e tras consens d'ambas parts tret l'arbitrer, sar

Padruot J. Parin da S-chanf, la seguinta sentenza: *Vna* po s'inservir d'ün agen ravarenda e'l tscherner a bainplaschair, cun cussagl — „per termin da discreziun e na per obligaziun“ — dal minister da Ramosch. Pro rata da seis estim sto pero *Vna* adüna amo contribuir a la gravezza da mantgnair la baselgia, il sunteri, il clucher e'ls sains da Ramosch, ed al salari dal predichant dal cumün, gioda pero eir ils medems drets vi da l'inter possess da la parvenda da Ramosch sco'ls abitants da quel lö. Suainter vegl'üsanza ais il minister da Ramosch oblià da funcziunar eir a *Vna* (displaschaivelmaing nu vain quaist oblig specificà, que chi det plü tard andit a novas reclamaziuns). Mincha festa da Pasqua Granda (Tschinquaisma) ston ils da *Vna* ir a Ramosch a's chamüngiar. In basa ad instrucziuns, scrittas tras il ravarenda Martin ex Martinis per Ramosch e'l suprastant Jachen Launa per *Vna*, füttan preschaints e perinclets cun quaist accord il chastellan Peider C. Planta e'l vicari Duri Rea-a Porta, ils quals suottascrivan la cunvegna cul arbiter als 15 lügl 1667. — Uossa l'an 1670 nascha üna nouva questiu in affars da baselgia: *Vna* voul publichar müstats dal lö in sia baselgia, in basa a la licenza da la Sinoda e da l'accord dal 1667. Ramosch nun admetta que, as refuondand sün vegls drets da la baselgia parochiala. Sün intermissiun da buns amis vain surdatta la decisiun inappelabla a trais homens dal cumün, duos tschernüts da *Vna* ed ün da Ramosch, e quaists, nempe ils sar m^{ls} Jachen Chienz, Balser VMoos e Jon Guitsch sentenzieschan a favur da Ramosch, obliand als da *Vna* da laschar publichar e sinar aint lur spusaliziis a Ramosch. Pero las spaisas e fallas occuorsas vegnan pajadas our dal quint general da tuot il cumün. Per *Vna* firma il cuvih Jachen da Cla Pitschen, per Ramosch il burser Jon Robar. Duri Rea-a Porta ha darcheu fat valair las radschuns da *Vna* e suottascriva eir l'act.

Ün'otra vouta as sto intermetter l'illustrischem signur guvernatur Peter a Planta-Wildenberg e tscherchar da reglar üna differenza — na plü pervia da la baselgia e dal ravarenda — ma pervia dal *faver*. Que eira l'an 1717. Ils da *Vna* avaivan la tendenza da's liberar da las prerogativas e dals privilegis da la fracziun principala da Ramosch — üna rispettabla mera, per l'effectuaziun da la quala els stuettan cumbatter bod amo 150

ans. — Dimena avaiv'na fabrichà ün'aigna favgia o fuschina e finà ün agen faver. Ramosch nu va neir d'accord cun quaist proceder e voul obliar a seis convschins da la filiala da gnir sco da vegl innan quigio ad inferrar bouvs e chavals e metter sü tscherchels sün roudas ed aschinas süls s-chavigls da las schlittas. Il sar guvernatur dà tant inavant radschun a Vna, ma 'ls oblaja da's cumprar libers dal vegl livè tras pajamaint da 275 R o tras il dovair da dar a favur da la favgia cumünala annualmaing 10 mozza d' sejel, que cha'l cumün preferescha; eir vegnan ils da Vna intgnüts da pagar il baz per chasa cha scodün fö, eir da femnas sulettas chi nu douvran ne favgia ne faver, sto dar annualmaing per quaist indriz indispensabel dal cumün, cur chi's scouda las uschedittas „pajarias“. — Dad amo otras questions chi avaran sgür amo suvent agità ils anims dals conburgais da Ramosch, nun ans relatescha il documaint atschennà. (Confr. B. Puorger: il Cud. Cotschen).

Plü interessantas füttan las cuntraversas tanter *Ramosch* e *Tschlin* e las Drettüras da *Nanvart- e Vidvart Punt Pedra*. Cun *Avras* e *Baiva* fuormaivan cuntschaintamaing ils cumüns *Nanvart Punt Pedra* üna *Drettüra granda* da la *Lia Chadè*. Champell disch in sia istorgia: „in quellas chausas chi sun nüez et don et eir uffizis da participar taunter els, van da las 7 parts 4 a Ramosch e Tschlin e 3 a Baiva ed Avras, sco darcheu intanter Ramosch e Tschlin, da veglia üsaunza innaun, per lur part da partir taunter dad els ais trattà uschè, cha'ls da Ramosch *culs lur da Samagnun* our da las 5 parts piglian las 3 e 'ls da Tschlin piglian las 2.“ (Versiun dal latin tras il rav. Martinus ex Martinis).

PROCESS TANTER RAMOSCH E TSCHLIN PERVIA DA LA DIVISIUN D'ENTRADAS.

Sco cha nus avain fingià atschennà plü insü, gnittan las entradas per uffizis da Valtellina, cedüts bainbod davo las guerras, partidas tanter Ramosch e Tschlin ad egualas parts. Tschlin voul mantgnair inavant quaist modus da divider e fa lungs process cun Ramosch.

Ramosch as basa süllas cuvgnenschas veglias e s'instà da partir la rendita da medems sco tuottas entradas da Cumünas

Terras ed eir tuots agravis in la proporziun da 3 : 2, cumprovand que tras il fat, cha a seis temp pro „trattas“ da sudada, pro'l pajar debits da las 3 Lias a la cità da Cuoira ed a Bern (da 100 Dublonas 60 Ramosch e 40 Tschlin!) saja saimper gnüda observada la regla da parts 3 e parts 2. Il plant vain avant il congress da la Lia Chadè, e quaist l'invia a la Drettüra da Val Müstair; als 19 lügl ed als 15 avuost vain la causa „agitada“ a Müstair suot il mastral Josef Launa dals procuratuors da Ramosch: sar m.¹ Tumasch Stupaun e sar m.¹ Padruot Gross, e da Tschlin: sar pudestà Jacob Catock e sar av. Casper Pitsch. Ramosch prodüa las seguintas perdüttas: guvernatur Joannes a Planta-Wildenberg da Zernez, m.¹ Hartman Flaick da Scuol, m.¹ Michel Stupaun da Sent, sar rav. Martin ex Martinis da Ramosch e suottametta plünavant al tribunal puonchs da ledscha e d'accords, fats in il passà. La sentenza tunet tuottaffat a favur da Ramosch cun Sarnignun; ils cuosts da dret porta la part respudenta (Tschlin), per spaisas a Cuoira sto Ramosch refar a Tschlin 22 renchs; las extragüdizialas vegnan cumpensadas. Güraders a far ditta sentenza sun stats: m.¹ Maini Trauna e sar Peider Travers da Sta. Maria, sar Adom Ramias e sar Jacob Simon Andri da Müstair, sar Simon da Fatscha da Fuldera, sar Jon da Chaspar Pitschen e sar Gudench da Lotbig Foffa da Tschier. Il notar Antonius Ursus extradescha la sentenza, e'l mastral Launa penda landervi il sagè da lur Drettüra als 18 avuost 1664.

Tschlin *appelescha* davant la Drettüra da *Surtasna* o dad Ardez, ed als 29 e 30 settember dal medem an vain l'appelaziun motivada a Lavin suot bichetta da m.¹ Jon Lurech Troll dal nöbel e sabi sar Jachen Moor da Susch e m.¹ Cla Rimathieu in nom da Tschlin. — La risposta fa il nöbel e sabi sar m.¹ Hartman Fort. Planta dad Ardez, assistü dals agents da cumün: sar mastral Andrea Vonzün, m.¹ Jachen Chienz, m.¹ Balser VMoos e m.¹ Jon Guitsch Grond da Ramosch. La sentenza da Müstair vain confirmada, „cha la sia bain sentenziada e mal apelada.“ $\frac{1}{3}$ da las spaisas sto portar Ramosch „per causa da sia intardanza.“ Sco jüraders han funcziunà: dad Ardez sar Tœn Dumeng Huder, sar Hartman Vzun, sar Padruot Stupaun; da Zernez: sar Baltisar Regi, sar Hartman dal Non, sar Jachen Jousch, sar Nuot Simun

Uors, sar Jachen Piaricha; da Susch: sar Dumeng Rombella, sar Tumasch Rosler, sar Peider Jon Dreia; da Lavin: sar Andrea Vzun, sar Curo Saluz; da Guarda: sar Peider Chœnz, sar Nutin Planta. La scripturaziun ha fat il nuder Cristoffel Guadenz per cumischiun dals suprascrits signuors, mastral e dret.

L'affar nu füt cun quai amo brich evas. Dal 1667 tira ün güdisch cumpromissarial, cumpost dals signuors Curo Rascher, m.¹ Chasper Andrea Stupaun e Duri a Porta, in basa a plant e risposta dals procuratuors m.¹ Men Arquint per Ramosch e m.¹ Clagot Flaich per Tschlin, la sentenza finala chi tuna: La sentenza da Müstair dals 18 avuost 1664 vain confirmada in tuot e per tuot, sco ch'ella füt eir sustgnüda da la drettüra d'Ardez. Ils uffizis da la Valtellina dessan ir in rouda, ün uffizi per cumün, da maniera cha Ramosch (cun Samignun) cumainza e glivra quella mincha 5 ans, e quai dess gnir effectuà „fin cha muond düra“. (!) Las taxas o las entradas da tals uffizis vegnan specificadas sco segua: pudestaria da Tegl 600 R, quella da Murbegn 1200 R, quella da Buorm 300 R, la sindicatura 200 R. In cas ch'ün cumün vuless vender o ceder l'uffizi chi'l tocca, ad esters, vain resalvà il dret da schlubgiaschun per l'oter e per particulars. Las spaisas da quaists process, stattas regladas da la drettüra, han da gnir scumpartidas süls cumüns pro rata da lur parts. — Per Ramosch tocca la bichetta in lö da güramaint m.¹ Jachen Chienz, per Tschlin m.¹ Cla Rimathieu. Per meglдра verificaziun vain l'accord let avant eir als preschaints agents dals 2 cumüns: sar m.¹ Balser VMoos e sar Cla Minal da Ramosch e m.¹ Chasper Janett da Tschlin, ils quals tuots decleran d'acceptar il cumpromiss in quaista fuorma. Suottascrits sun ils trais arbiters (partim seguond B. Puorger: il Cudesch Cotschen). Quaista lunga cuntraversa ais alura buniada gio definitivamaing. — Anno 1685 vain sülla medemma basa stabilida eir la rouda da tscherner il mess per ils „Beitags“ da las Excelsas 3 Lias, cur cha'ls Parcheus convocheschan lur 1/2 drettüra.

DISCRAPANZAS TANTER NANVART E VIDVART PUNT PEDRA.

Tanter las duos *giurisdicziuns drettürials* da *Nan- e Vidvart Punt Pedra* naschittan incirca dal medem temp, durant la segunda mità dal 17^{avel} tschientiner, eir discrapanzas chi duman-dettan soluziun arbitrala. L'an 1649, als 25 october, as radunan a Sent sün iniziativa dal chastellan da Ramosch e mastral da Suot Munt Failun, *Eustachius Rhea da Porta*, e dal ravarenda *Nicola Antoni Vuolp* da Scuol e tras convocaziun dal mastral da la Terra, *Chasper Alexander* da Sent, 5 homens da cumün, nempe sar m.¹ Men Peirscher da Scuol, m.¹ Clagot Peer da Sent, m.¹ Antoni Saluz da Ftan, m.¹ Jon a Zun da Ramosch e m.¹ Jon Not Rimathieu da Tschlin, e tschernan sco arbiters ils signuors m.¹ Antoni Carl da Balcun Aut da Scuol, m.¹ Antoni Schmid da Sent, m.¹ Michel Grond da Ramosch, m.¹ Jon Cla Rimathieu da Tschlin e sco 5^{avel} il supranomnà ravarenda Vuolp. Il chastellan da Porta ils clama largs dal saramaint invers lur cumüns e drettüras; els odan plants e respostas, stüdgian las actas e decidan:

1. Il mastral da la Terra (Sent, Scuol e Ftan) ha da pisserar per las stradas eir in la drettüra da Ramosch-Tschlin-Samignun e sto intgnair ils mastrals dals cumüns a lur dovair e'ls chastiar in cas da renitenza;
2. scha'l dret da Vidvart vain clamà Nanvart Punt Pedra a Ramosch o a Tschlin, schi ha'l qua da güdichar tenor ils tschantamaints dal lö, ingio cha la differenza „crescha“;
3. il mastral da la Terra nu po *tnair bichetta Nanvart Punt Pedra*; ma sch'üna persuna da quaista drettüra falless cunter la Terra, schi sto il mastral da *Vidvart* (da la Terra) far süertà *a quel Nanvart* per tuots cuosts, ed alura po el funcziunar avant ils güraders dals 5 cumüns Ftan, Scuol, Sent, Ramosch (cun Samignun) e Tschlin — interessant, Samignun nu vain mâ quintà da per sai! — sco plandschader, intant cha'l mastral da Nanvart tegna bichetta ed evada il cas, partind eventualas fallas a mità cul collega;

4. falland üna persuna be cunter l'agen cumün, vain quella chastiada da la superiurità da quel. Fand da bsögn, po quaista clamar a quel scopo in agüd il prossem lö ed in cas plü serius eir lös da l'otra drettüra, fand alura pero süertà per dans e cuosts causats;
5. in fats generals da stadi clama il mastral da Vidvart (da la Terra) eir a quels da Nanvart (voul bain dir a lur rapreschantants);
6. per litas, in las qualas as tratta d'imports *suot 50 R*, nu po il dret da Vidvart gnir lubi per Nanvart Punt Pedra, ed als da Nanvart nun aise admiss da müdar lur statuts, fixand ün import plü ot. —

Quaist accord ais gnü muni dals sagels da mastral Chasper Alexander, da m.¹ Jon a Zun e scrit dal nuder Jacob Antoni Vuolp.

L'an 1669, dimena davo 20 ans, vain a ditta charta dat amo il seguaint sclerimaint: „Cura chi d'ais da clamar il dret da Vidvart nanvart Punt Pedra, schi dess siouer naun la cumpagnia intera, cioè güraduors da Sent, Scuol e Ftaun, et jüdicar tenor cha la charta dal 1649 fa mantien.“ Quaist'argüta vain fatta a Ramosch dals delegats: m.¹ Jacob Schmid e m.¹ Hans Philip da Sent, m.¹ Antoni Ortvain da Scuol, m.¹ Peider Saluz da Ftan, m.¹ Jachen Chienz da Ramosch e m.¹ Cla Rimathieu da Tschlin, als 27 october da l'an indichà.

In affars da *giudicatura criminala* fuormaivan be ils 4 cumüns sainza Ftan la *drettüra da Suot Munt Fallun*. Uossa l'an 1663 as separettan pervia da differenzas „circa l'administraziun da la bachetta criminala“ quels da l'üna e l'otra vart da Punt Pedra. Ramosch e Tschlin erigittan *suot Seraplana* üna *aigna fuorcha*. Vezziand pero davo 14 ans cha l'autorità dals güdischs „declinaiva a grond dispens da buna administraziun da güstia“, e s'intermettand perfin l'ovais-ch da Cuoir, ha sar m.¹ Din Schmid da Sent fat clamar insembel delegats dals 4 cumüns als 26 october 1677 a Sent. Que det sül prüm malinclettas davart il möd da proceder; il delegà da Scuol nu va d'accord culla procedura proposta e s'absainta; seis cumün il sustegna; ma'ls oters 3 cumüns decidan da far darcheu la congiunziun criminala, culla spranza cha Scuol vegna eir a l'acceptar, im-

promettand eir in cas cuntrari da s'unir els trais „rat e ferm ed irrevocabelmaing per hoz et in perpetuum in il möd et conditiun ut sequitur“:

1. Sent resta il lö da la tscherna dal criminal, nempe da mastral e drettüra da tuot ils cumüns. Malfattuors han tuots da gnir qua sentenziats, eir scha'l mastral füss d'ün oter lö;
2. s'unind eir Scuol a quaist accord, dess la mastralia dürar per Sent e Scuol 3 ans e per Ramosch e Tschlin be 2 ans. Restand la congiuncziun limitada sün 3 cumüns, haja Sent in mincha 7 ans üna tschantada da 3 e Ramosch e Tschlin insembel da 4 ans, v. d. 2 ans minchün. Quai vularà dir cha'ls mastrals da Sent e Scuol restan 3, quels da Ramosch e Tschlin be 2 ans in uffizi;
3. la prossma mastralia as conceda a sar Din Schmid da Sent, il qual sarà mastral da criminal per tuots 4, resp. 3 cumüns, fin a chalenda marz da l'an 1680. Alura survain Ramosch il mastral per 2 ans, davo eventualmaing Scuol per 3 ed a la fin Tschlin per 2 ans. Samignun nu vain gnanca nomnà;
4. ils güraders vegnan tschernüts in medem numer in mincha cumün;
5. las fallas han eir da gnir spartidas „ad ingual“; la paga annuala dal mastral (12 renschs) vain dedütta da medemmas;
6. ils drets specials da Ramosch invers la val da Samignun restan impregüdichats; il jürader concess a quaista vain elet cun cunsentimaint da tuot ils cumüns, sco chi ais stat üsità ant la separaziun;
7. la *fuorcha suot Seraplana* ston Ramosch e Tschlin disfar.

Scuol accepta alura eir l'accord fat, e'ls delegats as suottascrivan cun lur man e „petschof“: m.^l Din Schmid, av. Andri Lgianschel ed av. Cla Poa da Sent, chastellan Curdin Planta e m.^l Jon Guitsch Grond da Ramosch, m.^l Cla Rimathieu ed av. Schimun Gregori da Tschlin, vicari Duri R. a Porta e mastral Clagot Flaich da Scuol.

Cun quaista cuvgnantscha ais la giudicatura in Suot Munt Fallun darcheu reglada. Ella avarà prodüt in ils decennis e'l

tschientiner seguaint ün brav numer da mastrals ed anvolts („abolts“), pustüt sch'ün metta pro ils mastrals da civil da mincha lö, ils quals mantgnaivan eir lur titul d'onur per vita dü-ranta. Il titul d'„abolt“ onuraiva a meis savair be ils jüraders in criminal da Suot Munt Fallun eir per tuot lur vita. (Relaziun plü detagliada tenor il *Cudesch Cotschen*, eir seguond B. Puorger, An. XIV.)

GUERRA SPAGNOLA 1701–1713; ALLIANZA CUN VNESCHA 1706; SCUMPIGL DA SAGOgn 1701; AFFAR MASSNER.

Oters evenimaints da plü granda portada per noss contuorns nun am sun in quaist 17^{avel} secul cuntschaints. Il cumanzamaint dal 18^{avel} füt per las Trais Lias e per noss cumüns d'Engiadina Bassa eir ün temp da blera temma e sculozza; ma il temporal (la guerra spagnola-europea, 1701–1713) passet sur noss cunfins oura cun bler tunöz, sainza tempesta. Eu nu crai cha dals noss da Ramosch avaran blers tut part a quel grandius banket cha las 3 Lias offrittan a S. E., l'ambaschadur Bianchi da Vnescha, l'an 1706, davo cha l'allianza füt conclütta per 20 ans ed alura renovada fin l'an 1766, dal qual nus discuorraran amo. Als *scumpigls da Sagogn* da l'an 1701 ed a la marcha dals engadinais vers la Surselva s'han tschertamaing partecipats eir homens da noss cumüns, pero notizchas plü specialas davart quaista champagna chi per furtüna glivret sainza spander bler sang, ans mancan.

L'AFFAR MARNIA.

L'affar da *Massner* a Cuoir e quel dal *cancelier Marnia* da Scuol agitettan ans a la lunga il pövel grischun e sia superiurità. In l'ultim füt eir nos cumün bainischem cumplichà. Perque stuain ans occupar d'el ün pa plü detagliadamaing. J. A. Sprecher in sia istorgia dal 18^{avel} secul voul tscherchar il motiv principal da quaistas lungas battostas e s-charamütschas e devastaziuns da mezs cumüns in l'aderenza dal parti Marnia da Suottasna a l'Austria, in opposiziun cul parti Planta-Zernez chi tгнаiva culla Frantscha. Jon Marnia, stat mastral in criminal

e cancelier d'üna Pudestaria in Valtellina, possedaiva affars a Vienna chi l'avaivan procurà granda ricchezza, e'ls abitants dal cunfin austriac, almain blers da quaists, avaran preferi da viver in bunas relaziuns cul pussant vaschin, il qual be l'an 1714 tras armamaint insolit da Tarasp e rinforzamaint da la guarnischun dal chastè avaiva causà nouva temma in Engiadina Bassa. Marnia sto s'avair attrat in Scuol grand ödi e blera malvuglientscha tras seis proceder despotic da magnat e matador cunter seis adversaris. Fat aise cha'ls 17 avrigl 1735 plü co 100 da quaists assaglittan la chasa dal cancelier e la demolittan, intant ch'el s'vess pudet be per ün miracul as salvar e fügir sü Sent pro seis amis, ingio cha eir 39 da seis partischans da Scuol stuettan durant ils prossems dis tscherchar refügi. La güraschun criminala da Suot Munt Fallun suot presidenza dal m.^l Rimathè da Tschlin entret in funcziun a Scuol e constatet il dan causà, ma gnit sforzada da bandunar il lö e dumandar assistenza armada da Sent e Ramosch; i's sviluppet als 23 avrigl dadour Scuol üna s-charamütscha bain achanida, e'l güdisch as retret a Sent e's radunet invan sainza ils güraders da Scuol plüs voutas in ils oters 3 cumüns per trattar las differenzas. Eir l'intervenziun dal parcheu da la Chadè, Hercules Pestalozzi, nun avet success. In mai cumparit Rimathè per uorden da Pestalozzi cun 40 homens armats per cumün davant Scuol e dumandet pasch e sgürezza per seis tribunal, ma füt artschvü cun tuns da schluppet e preferit da's retrar per evitar chi vegna spans sang. Schi, als 27 lügl assaglittan ils da Scuol il cumün da Sent e devastettan, intant cha la populaziun eira occupada cul far cun fain, diversas chasas da partischans da Marnia. La dieta da *Glion* avaiva la megltra intenziun da far fin als scumpigls, ma il nouv parcheu da la Chadè, Schwarz da Cuoir, vindichand il dret d'evader la fatschenda tras sia lia, savet incruschar l'execuziun da las decisiuns da Glion. La costituziun dal tribunal da Suot Munt Fallun tret intant a la lunga; üna deputaziun da la Chadè as det apparentamaing fadia da legittimar ils commembers dal güdisch, cunter ils quals entraivan protestas davart da Scuol e dals 3 cumüns Sent, Ramosch e Tschlin, uschè cha la cumpletaziun our da commembers da la drettüra nu reuschit. In december tret quaista delegaziun suot

il nom da güdisch imparzial üna sentenza chi obliaiva als da Scuol da restituir ils bains confiscats a Marnia, adossaiva pero tuot ils cuosts als 3 cumüns ed ün considerabel chasti a minchün dals fùgìtìvs da Scuol chi's tratgnaivan a Sent, causa ch'els nun eiran cumparüts davant dret. Quaist giudicat „imparzial“ causet natüralmaing novas cumplicaziuns. Fingià als 9 schner 1736 attachet Marnia cun 300 armats da Sent, Ramosch e Tschlin seis cumün, i's sviluppet ün'intera cumbatta cun ün mort davart dals aggressuors e blers ferits d'ambas varts. In marz gnit cun sustegn da l'ovais-ch de Rost stipulà tras il delegà da la Chadè, Barnard Köhl, üna cunvegna, tenor la quala Scuol avess gnü da pajar a Marnia ün'indemnisaziun da 2000 renschs ultra la restituziun da seis stabels e bains, e las differenzas tanter ils cumüns avessan gnü da gnir regladas tras ün güdisch da Val Müstair o d'Engiadin'Ota. Ma apaina cha l'uorden paraiva restabili, succedet l'ultima fasa ostila da la tragedia: il colonel Stupan da Scuol assaglia cun 130 armats Sent, demolescha darcheu otras chasas, ün hom vain mazzà e la famiglia dal cancelier absaint s-chatschada da seis refügi. Uossa finalmaing sto Scuol as suottametter ed acceptar las stipulaziuns da Köhl suot l'imnatscha d'ün'occupaziun tras 50 homens da mincha drettüra da la Chadè. Ils cuosts da las differentas delegaziuns e tentativas da metter pasch gnittan scumpartits süllas drettüras; Scuol stuet contribuir in tuot 17200 renschs. Marnia nu ris-chet, malgrà l'amnestia proclamada, da turnar in sia patria e murit probabel a Vienna. Amo 6 ans davo füt ün da seis aderents, il mastral Cristoffel, forse derivant da Ramosch, accrappà sün seis bain dasper las chasas da Scuol. Quaista trist'istorgia ans muossa eclatantamaing fin a chenün tapin cha piccas persunalas e'l spiert da parti pudettan amo da quel temp, dimena avant 200 ans manar ad ün simpel pövel agricul, sco cha noss perdavants eiran.

LAS PRAPCHAS A RAMOSCH, SENT E SCUOL.

I para cha las consequenzas da quaists evenimaints hajan sdsasdà eir a Ramosch scumpigls chi agitettan noss tats e basats suot il nom da „prapchas“ (pratticas) ans a la lunga. Documaints

istorics nun existan davart quels; ma la tradiziun ans refere-scha bain trists detagls. Meis bap barmör ha miss insembel que ch'el avaiva udi a quintar in il „relasch“ ch'eu publichet aint il tom 36 da las Annalas (1922). I's tratta eir qua da partits ed aderenzas persunalas, d'ün mazzamaint (bap da m.¹ Men Steivan), da renunzcha da tuots ufficiants comunals (3 mais stan las ledschas sün üna peidra in Plaz!), dimena da perfetta anarchia e da dantigls vicendaivels dals partischans (fossà da „Chatrinschun“). Eu suppuon ch'eir qua hajan ils Planta chi da quel temp administraivan sco chastellans ils bains da Tschanüf, gnü mizzà aint la buoglia; il puestà Famos, al qual quel vegl Jaquan da Clauitsch da Vna porta seis „eviva“ gio dal clucher, sarà stat il rapreschantant d'ün parti, e las duos principalas famiglias adversas, reconciliadas alura tras üna müstà, eiran ils Conschs e'ls Clalüzzas, scha la tradiziun nun as falla. — In *Sent* hajan regnà relaziuns sumgliantas: il junker Stupan, nomnà Cartusch, dess avair schluppettà da sia fanestra d'stüva oura ün adversari da bel cler di, ed in *Scuol* solaivan ils chappels e las chappas noudar aint il bügl da Plaz, cur cha las baruffas s'inasprivan, turnand da predgia, fin cha quel fermun d'Arquint fet morder seis stival a l'adversari Pua. Plan a plan s'avaravan las uondas dals cumbats da parti darcheu balchadas eir in Engiadina Bassa, sco utro in las 3 Lias (Sagogn, Tumigl, Trans, Scheid ect.).

L'ALLIANZA CUN VNESCHA VAIN DESDITTA.

Agitaziuns d'otra sort nu mankettan neir in ils decennis seguaints bricha. L'an 1766 gnit desditta l'allianza cun la republica da Vnescha e füttan blera tschient grischuns chi s'avaivan achasats in il territori venezian, s-chatschats; ils chalgers e'ls pastiziers e vaidrers subittan grandas perditas e manettan cun els granda malcuntantezza in nossas valladas. Chi sa quants ramoschans chi avaran pati suot il crudel edict venezian? Ils 1772—73 füttan *ans da charestia*; farina e gran stuaivan gnir condüts nanpro da la Lombardia, e las vias eiran noschas, bod intransiblas!

PROGET D'ÜNA VIA DANUDER-CLAVENNA. (1771–74.)

Cler cha'l proget da construir üna *buna via da Danuder fin Clavenna* cha l'astut e capabel, ma eir da blers evità e tmü ambaschadur P. C. Planta da Zuoz ed oters bainpensants avaivan preparà, e per il qual l'Austria s'interessaiva fich sco possessura eir dal Milanais, chattet buna accoglientscha in Engiadin'Ota e Bassa. Ma la temma cha'l travsch dal Splüga vegna quattras a soffrir, e l'invilgia d'otras famiglias da preponderanza invers ils propugnatuors da medem nu'l laschettan metter in executiun, uschè cha las vias d'Engiadina Bassa cun lur cuntrapendenzas e punts noschas dürettan inavant circa amo 100 ans.

DISCRAPANZA TANTER ILS TEOLOGS PROTESTANTS.

Ils *ravarendas* gnittan in quel temp eir a las giarbinellas tanter dad els. Il *pietissem* dal cunt *Zinzendorf* e da la „comunien fraterna“ avaiva tut pè pro blers dals giuvens e gnit cumbattü ferventamaing in colloquis e sinodas dals vegls ortodoxs. In Engiadina eira il vicedecan Pernisch da Samada lur plü fervent adversari. In occasiun da la sinoda retica dal 1778 a *Sent* prorumpet üna mezza revoluziun: il capo, ün Stupan, nu vulava avrir la baselgia als aderents da Zinzendorf chi fuormaivan la majoranza in sinoda, e'ls sforzet da's radunar in üna chasa privata, intant cha ravarenda Pernisch e seis fidels rapreschantaivan adonta da reclamaziuns la sezessiun illegala suot protecziun da la suprastanza dal lö dals 15—18 gün. Quai düret, fin cha'ls assessuors laics savettan as procurar la clav ed avrir il taimpel a la magiuranza legala. Scha'ls spirituals da Ramosch, Vna ed oters lös appartgnaivan a l'ün o a l'oter parti, nun ans ais cuntschaint.

INTRODUCZIUN DAL CHALENDER GREGORIAN.

L'introducziun dal *chalendar gregorian*, stat promulgà tras papa Gregor l'an 1582 ed adoptà da la plüpart dals lös catolics,

avet in Engiadina da cumbatter cun ferma resistenza; ils reformats tignaivan dür vi dal chalender julian; in lös paritetics daiva que suvent disgusts e battostas pervia dal salvar üna festa e l'otra, schabain cha alchünas da quaistas gnivan da singuls vaira gugent eir festagiadas a la nouva ed a la veglia. Id ais cuntschaint cha *Sent* sco ultim cumün engiadinais introdüet il nouv stil pür l'an 1811, e que per uorden superiur dal Pitschen Cussagl. Cur cha'ls da Nanvart-Punt-Pedra avaran fat quai pass cun perdita efectiva da 12 dis, nu savaina neir brich da dir; probabel na lönch avant.

EXPATRIAZIUN, SERVEZZAN MILITAR E SCOULAS.

Davo cha *l'expatriaziun* vers Vnescha füt truncada, han noss pardavants tscherchè occupaziun, na plü sco chalgers, ma principalmaing sco cafetiers, droghiers e pastriners in oters pajais, ils blers in citats da la Toscana, ingio ch'amo hoz blers dals noss han buns affars. La rendita da lur fadias han els impondü in patria, fabrichand in plüs cumüns bellas chasas ed ingrandind lur possess in champs e prada; uschè chi's pö bain dir cha la benestanza da las bleras famiglias engiadinaisas derivaiva dad affars a l'ester. Eir il *servezzan militar* füt da quel temp üna funtana da guadagn, schabain ch'ün ampel numer dals sudats mercenaris perdet la vita süls champs da battaglia da l'Europa, e cha blers oters da quaists turnettan a chasa ruinats fisica- e moralmaing. La piü granda attracziun exercitet süls noss bain la Frantscha chi tgniet in seis servezzan seculs a la lunga inters regimaints svizzers e grischuns. Plü tard, in il 18^{avel} tschienter, giodaiva l'*Ollanda* la simpatia speciala da las valladas re-fuormadas grischunas pervia da la contessiun religiosa e da l'organisaziun republicana dal stadi. Eu sa p. e. cha meis tat Jon Bardola, oriund da Sent, avaiva servi ans a la lunga als Stadis Units dals Pajais Bass, eira sco lutinent turnà in patria e faiva qua propaganda per la finaschun da giuvsens recruts. Ils differents chapitanis e colonels engiadinais da quel temp avaivan tuots guadagnà lur scharscha in servezzan ester e retraivan in età avanzada da lander lur pensiuns.

TSCHÖVER DALS RAVARENDAS.

Co cha que staiva quella vouta cullas *scolas*? Probabel mal, fich mal! Sco utro avaran eir in noss cumüns sudats repatriats o eir paurs chi savaivan leger e sriver, ramassà in lur stüvas infants da genituors chi mettaivan pais sün l'instrucziun, per primitiva ch'ella sarà statta, almain durant ün pèr mais d'inviern. Ils scolars avaran imprais a far ün pa quint ed a leger our dals differentes cudeschs cha las famiglias possedaivan, ed eir our da documainta scritta — ed a sriver lur nom. Ingio cha'ls sar ravarendas — e da quels eira in Engiadina Bassa abundanza in mincha cumün — cumpartivan instrucziun, saran ils resultats stats plü buns. I'ns vain referi cha a Sent p. e. divideivan plü d'üna vouta 3 e 4 predichants dal lö la magra parvenda. Eir a Ramosch para quai dret d'avair existü per vschins da cumün chi's dedichaivan a l'ota missiun da pastuors da las ormas, schabain cha las pajas eiran fich modestas — schi uschè modestas, cha la *sinoda d'Ardez da l'an 1790* decidet dafatta *da far tschöver*, scha'ls salaris nu vegnan augmentats fin a *Nadal* sün 250—500 renchs. Ils üns mantgnettan la parola datta; ma il success füt pitschen; ils cumüns da Zernez, Susch, Guarda, Ardez, Ftan, Sent e Tschlin passantettan las festas da Nadal e Büman sainza cult divin. L'an 1791 gnit la decisiun dad Ardez abolida e müdada.

SCOULAS ED ATTIVITÀ LITERARIA IN ENGIADINA BASSA.

Intuorn il 1700 dess avoir existü eir a Ramosch üna megldra scoula; perche cha *Sererhard* chi eira da Zernez, quinta in sia „*Delineaziun*“ ch'el saja it qua a scoula ed haja quella vouta eir visità la „Funtana Chistagna“ in Val d'Assa. Baps chi desideraivan cha lur figls imprendessan tudais-ch, solaivan trametter a quaists aint in *Ischla* o eir our il *Tirol* sur inviern. Nus possedain dal 1778 ün cudaschet per mussar in scoula tudais-ch, da *Joh. Minar*, sainza dubi ün ravarenda da Ramosch. Nus savain cha *Martin Planta* fundet l'an 1765 seis institut per giuvens da bunas famiglias a Zizers e transplantet l'uschè nomnà

e renomnà „Filantropin“ a *Haldenstein* e *Marschlins*. Famiglias nöblas e richas tgnaivan per lur infants educatuors privats; ma ils paurs vivaivan amo in il 18^{avel} secul in ignoranza e superstiziun; la cumprova dan durant il 17^{avel} e 18^{avel} secul, 1650—1750 ils numerus process da strias e striuns cun lur crudela procedura e lur bleras victimas innozaintas, da las qualas dan amo testimonianza ils protocols da las relativas inquisiziuns, conservats in tscherts archivs grischuns. Fragmaints d'ün tal n'ha eu cedü avant ans a la biblioteca chantunala. E pür! Ninglur in il territori da las 3 Lias nu füt da quel temp la produenziun literaria uschè richa sco in Engiadina Bassa! Duri Champell regalet a seis convschins fingià dal 1562 ils Psalms; l'an 1672 vain stampada a Scuol la bibla ladina da Jachen Dorta e Vulpius; lur stamparia füt sper quella dals frars Landolfi a Puschlav la prüma in Grischun; fingià intuorn l'an 1660 füt ella eretta da ravarenda Jon P. Saluz, il qual laschet cumparair sia versiun dals cudeschs Exodus e Leviticus; alura get ella in possess dals traductuors da la bibla, restet circa 70 ans in mans da la famiglia Dorta (Flurin, Peider) ed appartgnet in ultim als frars Not e Dumeng Gadina ed a la famiglia Rauch; amo dal 1790 vain squitschà a Scuol ün catechissem. Perfin il palperi fabrichettan ils indschignaivels traductuors da la bibla sves. Ma eir a *Tschlin* as rechattaiva dal 1680—1685 üna stamparia da Nuot Cla Janett chi det oura il „Spejel cristian“ da J. J. Andeer e la prüma ediziun da la *Philomela* da Joannes Martinus (1684). L'an 1691 gnit quaista transferida dals medems possessuors e lur descendents a *Strada*, ingio cha *Not a Porta* lascha stampar sia *Cronica rætica*. Interessant ais il fat cha'l nom da quaista fracziun da Tschlin nu cumpara in documaints plü vegls, p. e. in las cronicas davart las guerras da Baldiron, que chi lascha suppuoner chi avaran là existü quella vouta be pacas chasas, passand la via maistra sur Chaflur vers Martina. Ils ravarendas Martinus, bap e figl, sviluppettan a Ramosch üna actività literaria fich intensiva dal 1650—1711; il bap Martinus ex Martinis chantet la chanzun o'l „raim davart la libertad“, ma eir „la festa da Bacchus, celebradà da 5 cumpaings cun nom Sr Schvøedazenas, Saimperplain, Culdavin, Lappabrœck e Måjejün“ e la „Dehortaziun da tala abominaivla vita huossa

in quaists temps zuond massa commüna“ derivan dad el. Il figl *Joannes* s'ha indubitabelmang tras sia „Philomela“, stampada in Tschlin 1684 da Not Cla Janett, e „L'abiss dall'æternitat“ ch'el e'l collega Andrea Rauch da Scuol fettan squitschar a Turi l'an 1693, distint sco ün dals plü capabels poets ladins da seis temp. Il „*Cudesch Cotschen*“ da Ramosch ais, sco fingià dit in plüs lös, si'ouvra, uschè cha nus il pudain cun plain dret resguardar sco nos convschin, que ch'el — nat e trat sü in Ramosch — effectivamaing eir füt, scha la famiglia derivaiva eir da Sent, sco cha Joannes indicha a la fin da l'inscripziun sepulcrala per seis bap, mürada aint il mür da la baselgia da Ramosch (confr. B. Puorger: „Il Cudesch Cotschen“). Dals ulteriurs bain numerus prodots da la literatura ladina religiosa notain amo alchüns, ils autuors dals quals eiran ministers dals cumüns limitrofs: „il catechissem“ o „compendium religionis“ da Heinrich *Robar*, seis cunom ais veglia schlatta da Vna; *Minar* Johan ha scrit l'an 1775 eir „l'accurata evangelica ordinanza“, stampada a Cuaira; Conradin *Riola*, minister da la baselgia da Sent, furnit a nossas scoulas seis „Cudesch dals Martirs“ (*Martyrologum magnum*, Strada, 1718) e fingià 1709: la „Trommeta spirituala per excitar tots dormenzats pecchielders ect.“ La „Philomela“ survivet amo 3 ediziuns: la II. stampada a Turi 1702 per uorden da l'autur cun ün „raim“ da Jachen Ant. Vulpi, il traductur da la bibla e'l scriptur da la cronica, la III. cumparit a Scuol e l'ultima a Cuaira per incombenza da seis ertavels. Eir la bibla da Vulpi e Dorta gnit restampada 1743 per uorden da Men ed Andri W. Rauch, Not N. Schucan e Men Not Dorta a Scuol cun argüttas e declaranzas da Not da Porta, autur da la cronica.

VII. INVASIUN D'ARMADAS ESTRAS (1798/1800).

Uossa, davo cha nus avain passà revista a blers evenimaints da l'istorgia politica e culturala da nossas cuntradas durant il lung temp da pasch cul extern dal 18^{avel} tschientiner, ans avvicinain darcheu a quel temp da guerra tanter ils vegls adversaris da l'Europa, il qual fet rebombar eir tras nossa vallada ils chanuns da pussantas armadas estras, causand als abitants

da quella grand dan e blera travaglia e misiergia. La revolu-
ziun francesa avaiva scundrizzà l'inter'Europa e sdarlossà la
fundamainta dals stadis, ed eir la Svizzra e las 3 Lias stuettan
per uschè dir as regenerar. La Valtellina cun tuot seis signu-
radis, sias pudestarias, sindicaturas, seis cumissaris e sias en-
tradas eira definitivamaing ida persa per las drettüras grischunas
(1797). In la veglia Rezia *nouvs* partits as cumbattaivan fer-
ventamaing, i's trattaiva da la sort ventura dal stadi da las Lias;
„*patriots*“ ed „*antipatriots*“ as nomnaivan ils aderents da l'üna
e l'otra soluziun; ils üns tscherchaivan il salvamaint in l'unìun
cun la nouva republica elvetica, creada da la Frantscha sün las
ruinas da la veglia confederaziun; ils oters speraivan da pudair
salvar l'indipendenza cun l'agüd da l'Austria chi nu pudaiva
spettar il momaint da tour possess da noss pass da muntagna,
per giodair ils avantachs ch'els impromettaivan in la guerra
cunter la Frantscha revoluziunada, ed ün terz parti propugnaiva
perfin la colliaziun culla „Republica Cisalpina.“

OCCUPAZIUN AUSTRIACA 1798.

INVASIUN DALS FRANCES 1799.

Ils parcheus da las Lias e'l cussagl da guerra ch'els s'avaivan
laschè decretar da la Dieta, fettan als 17 october 1798 contrat
cul general austriac Auffenberg, il qual fingià il di davo occupet
il Pass da St. Luzi e la chapitala, tramettand truppas in la Sur-
selva chi eira zuond exposta ad invasiuns nan d'Ursera e dal
Tessin, alura in possess da l'armada francesa. Eir il *landsturm*
e'l contingent militar grischun gnittan miss suot cumand su-
periur dal general austriac, uschè cha in fuond fuondarum as
repetit la situaziun dal 1634—37 suot Rohan cun directiva op-
posta. Eu possed il brevet, stat emiss dal landamma da Suot-
tasna per meis tat, Jon C. Bardola, sco suot-lutinent da la mi-
liza da Suottasna-Ramosch, il qual tuna:

Scuol, adi 17 febris A° 1799.

Sagond obligaziun dalla ultima congregaziun, stata in
Guarda, dess proveder per Sott-Tasna cun ün Unterleitenent,
ais d'unanim consensu elet per Sot Tasna sr Jon C. Bar-

dolla, al qual vain concess la facultat dad investir quaista carica, dalunga chia il bsögn recerchia. Con spranza, chia el vegnia as deportar sco ün fidel e bun patriot, cun giavüsch chia il directur suprem vögliia favorir tot nossas Intrapraisas, et secundar cun agreabel et benedi succeß, et per megliora validat sarà la presenta munida con affissatiun dal sagel della nosa Drettüra.

Ion Arquint, per orde del Sign^r Land^{ama}

CUMBATS A LA PUNT E MARTINA TANTER FRANCES ED AUSTRIACS (MARZ 1799).

L'inviern, chi causet candroua bain sensibels agravis d'inquartieraziun, passet pels noss sainza blers incunvenients. Als 6 da marz 1799, davo cha que avaiva dat müdadas sül champ european, attachettan las armadas dal general Massena las garnischuns austriacas in Grischun sün tuot la lingia, cul success cha bun Auffenberg gnit fat praschuner a Cuoir a cun tuot sia truppa. Ed uossa penetret la divisiun dal general Lecourbe (9000 homens) — arrivada als 9 nan da Bellinzona sur il St. Bernardin a Tusan — tras Val d'Alvra in Engiadina, ingio cha'l general austriac Laudon al gnit tramiss incunter cun 4000 homens. Eu nu crai cha'l contingent indigen haja qua tut uschè intensiva part vi dals cumbattiments chi as sviluppettan als 11/12 marz a la Punt, sco'ls da la *Cadi* a Muster cunter Loison chi avaiva in conseguenza stuvü as retrar als 7 marz. Professur Curdin Planta barmör descrivet detagliadamaing aint il Chalendar Ladin dal 1916 ils glorius cumbats e la famosa strategia da Lecourbe in Engiadina. Nus and reproduain be que chi as referescha al territori plü local da noss contuorns, considerand eir las relativas reminiscensas da meis bap Chasper Bardola e da Flurin Grand in las Annalas 36 e 39. La battaglia da la Punt füt bainischem sanguinusa e glivret il davomezdi cun üna cumpleta scunfitta da Laudon, il qual as retret vers Zernez cun granda perdita da praschuners, morts e ferits, e la not sequainta passet el cun üna part da sia truppa sur il Fuorn in Val Müstair; il rest, la part granda da quella, tscherchet invan da fermar sü l'inimi a Guarda ed a Scuol ed arrivet la not

dals 13 marz al cunfin. Lecourbe pernottet eir quel istess di a Scuol e suot Sent. Il di davo avanzettan ils frances, tramettand üna cumpagnia sü da „Vallaina“ e sur „Chilcheras“ vers Tschlin; il general marchet tras „Platta Mala“, chattand là ed a „las Rossas“ pitschna resistenza; la refabricaziun da la punt da „Ruinains“, statta arsa durant la not, tardivet ün pa l'attacha da la pusiziun fortifichada da Martina. Ma qua füt la defaisa dals austriacs chi avaivan survgni rinforz sü da Fond e gio da Danuder, plü düra ed achanita; Lecourbe stuet la saira transferir seis quater a Ramosch cun avantguardgias tanter Strada e Martina, probabel a Chafur e Chasura. Als 15 marz cha'l general avaiva destinà sco di da repos e da restabilimaint, füt l'uranais Mainoni chi avaiva fat il gir sur il Septimer e Chasatscha e vulava s'unir cun l'armada a Ramosch, dandetta-maing attachà in Scuol-Suot d'ün detaschamaint da Laudon, gnü tras S-charl, e fat praschuner; a Lecourbe reuschit que da batter qua l'inimi cun üna da sias cumpagnias ch'el manet in sperta cuorsa nan da Ramosch; ma'ls praschuners dal di avant nu pudet el liberar. Als 17 marz, la dumengia da las Palmas, gnit üna nouva attacha dals frances sülla pusiziun pro la val dadaint Martina darcheu battüda inavo cun ampla perdita da morts, ferits e praschuners. Dadour la resgia da Strada as rechattaiva quella giada la *punt da Sclamischot*, e là fettan ils austriacs düra resistenza, ed ün battagliaiun frances chi avaiva survgni l'uorden da passar da Tschlin oura vers Uella, perdet la via e gnit capturà dal landsturm tirolais. Lecourbe chi avaiva intant transferi seis quater a Ftan, stuet dumandar rinforz e'l survgnit tras las truppas dals generals Loison e Demont. El renovet l'attacha il Firà da Pasqua, als 25 marz: *Loison* passet cun sia brigada sur la „Punt da la Resgia“ vers Raschvella, alura sü da „Val Torta“ e sper il „Lai Vierd“ via, ingio ch'el avet üna s-charamütscha cun l'avantguardgia austriaca, ed arrivet a las 6 davomezdi a Danuder; fingià plü bod eira quaist lö stat attachà d'ün'otra mezza brigada francesa chi avaiva tut la via plü cuorta da Sclamischot vers ils „Averts“; *Demont*, il grischun-sursilvan, eira parti da *Tschlin* intuorn las 8 vers *Uella*, arrivet pero là massa tard, uschlo füss l'inter'armada dal general-magiur austriac De Briey crodada in praschunia; pür vers

il davomezdi assaglit Lecourbe svesse las fortificaziuns da Martina e las conquistet cunter eroica defaissa, principalmaing dals chanuniers chi crodettan tuots sper lur chanuns.

VICTORGIA DA LECOUBE E SIA RETRATTA VERS BELLINZONA.

La victorgia dals frances füt cumpleta: 2500 praschuners, 12 chanuns, l'ambulanza dals draguners toscans e magazins bain furnits da muniziun e victualia gnittan butinats quel di. Intant s'avaiva l'armada dal general frances Dessoles avanzada tras la Valtellina e Val Müstair, s-chatschand là a Laudon e battand a quaist in üna sanguinusa seguonda ediziun da la battaglia da Chalavaina dal 1499 talmaing, cha la via libra vers il *Corun* e'l *Resch* pussibilitet sia sperta reuniun cun Lecourbe a *Danuder*, stat devastà als 25 dal mais. Pover Laudon stuet mütschar, stravesti da paur, tras la Val „Langtaufers“, a dretta da St. Valentin, e sur ün vadret vers Brod (Prutz) e Landeck; la granda part da si' armada gnit fatta praschunera. Demont occupet per 24 uras il cumün da Fond, il schaniand cunter üna cuntribuziun da guerra da 1500 renschs. La bella planüra da Vnuost cun seis grands cumüns gnit devastada e plündriada dals cisalpins da Dessoles. Ma il general *Massena* chi avaiva il cumand superiur da l'armada francesa in Svizzra, ordinet la retratta da l'armada victoriosa. Il general superiur da l'Austria, Bellegarde (il fat cha tants conductuors austriacs han noms frances, ais interessant e sorprendent ed illustrescha zuond bain las relaziuns militarass dals mercenaris da quel temp!) avaiva tschassantà a Dessoles da Vnuost ed our da la Val Müstair e ramassà grandas truppas gio l'Inntal ed in Vnuost; perfin Andreas Hofer da Passeier staiva sco chapitani da seis patriots pro l'armada da Vnuost. Ma pür als 22 avrigl vulava'l attachar ils frances in Engiadina. I crodet la not dals 21/22 bain blera naiv, e nos Bellegarde surtret l'attacha progettada. Ma ün battagliaun dal regimaint Neugebaur e 6 cumpagnias da chatschaders (Landesschützen), staziunats in *Ischla*, nu survgnittan a temp l'avis e passettan la not dals 21 sur Fenga, eiran a las 4 da la daman fingià a Vna e s-chatschettan las 3 cumpagnias

francesas, qua staziunadas, vers Ramosch. In lavina eiran cro-dats per viadi 7 tiraduors e bain blers sudats, gnand our da Chöglias. Ramosch e Punt Pedra füttan dals austriacs conqui-stats cul prüm assalt. Ma da tschella vart da la Vranca as rechattaivan las fortificaziuns da Lecourbe chi'ls artschvettan cun üna tempesta da cartetschas, e gio da Vna e „Bos-cha Grischa“ ils attachettan las restanzas da las 3 cumpagnias, stattas s-chatschadas. Ils povers austriacs stuettan as render: il magiur Schmied, 6 chapitanis ed 11 tenents cun 460 homens gnittan capturats, e 100 morts e 120 ferits giaschaivan sül champ da battaglia; ils frances perdettan tenor lur indicaziun be 2 morts e 23 ferits. Ün official frances eira stat fat praschuner sü Vna e condot sur il cuolmen vers Ischla, probabel il capo da la guardgia. Quella giada gnittan seguond la tradiziun tuot ils praschuners tirolais serrats aint illa baselgia da Ramosch. Uossa fet Lecourbe rinforzar la fortezza da Tschern e construir la „Schanza“ dadour il „Crap Rua“ (forse: „Crap Rohan“?) ed occupar Griosch e Vna cun truppa plü numerusa, erigind eir in Val d'Assa e Val d'Uina tagliadas da bos-cha e repars. Belle-garde s'avanzet cun si'armada vers Martina als 30 avrigl: 12/3 battagliaiuns tras Uella e la senda da la „Zipla“ ed 12/3 battagliaiuns sur ils „Averts“ vers Sclamischot; il marschal da champ Hadik cun 41/2 battagliaiuns passet la not avant sur „Cruschetta“ e tras S-charl, ingio cha la guarnischun francesa il tratgnet tuottadi, ma stuet vers saira ceder ed as retrar a Scuol, rum-pand la punt da l'En, uschè cha l'inimi bivaket in Gurlaina e Vulpera. A las 3 da la daman cumanzet la battaglia a Martina; la debbla guarnischun francesa tgnet süi ils austriacs lösch e'ls causet immensa perdita (400 homens), as retrand vers Strada e St. Niclà e laschand inavo 15 morts, 60 ferits e 20 praschuners dals lur. A mezdi occupettan ils austriacs Ramosch, spettand qua sül rinforz our d'Ischla suot il cumand dal colonel Odelga (1 battagliaiun miliza e 6 cumpagnias da tiraduors). Aint illa „Schonza“ da „Rua“ fettan ils frances frunt a quai-st'armada, cedand il post, davo ch'els füttan attachats gio da „Mot da Cutessa“. In Griosch restet üna reserva austriaca da 3 cumpagnias (intuorn 600 homens), il rest chatschet ils pacs frances tras Zuort, Val Sinestra e Vna vers il champ fortifichà dal „Plan

Tschern“, s'unind a Ramosch cull'armada dal generalissem. Invan provet quaist da conquistar las fortificaziuns da l'otra vart da la val. Ma Lecourbe, as vezzand innatschà in sia flanca schnestra ed illa rain da la truppa, gnüd'our d'Ischla chi marchava vers Sent, nun aviand plü muniziun ed in fatscha a la pussibilità da gnir serrà gio tras Hadik chi tschert renovaiva la tentativa da passar sur l'En nan a Scuol, as decidet da batter ils tachs durant la not dals 30 avrigl vers Sur Tasna ed Engiadin'Ota. Qua urtettan las armadas darcheu in plüs lös üna sün l'otra, p. e. a Susch gnit fat praschuner il general Demont, illa Clus (Clüs) tanter Zernez e Susch tgnettan ils frances inavo l'inimi, per cha las truppas dal Fuorn possan as retrar. Da La Punt e da Silvaplana oura gnit effectuada la retratta süllas medemmas vias chi avaivan manà la divisiun in Engiadina. (Quaists detagls ans furnit üna publicaziun fich interessanta da *Dr. Reinhold Günther*, cumparüda pro Huber, Frauenfeld, l'an 1896.) Noss pardavants han in quel temp viss bleras crudeltats e soffert immensamaing tras furniziun da victuaglia, vtüras, fain ed inquatieraziun da truppas. Ils „algords“ da prof. O. Barblan (An. 45) ans quintan da la sort da seis bapsegner, il qual stuet sco puob da 16 ans ir cun seis pêr bouvs fin sü Samada e pudet cun stainta salvar sia manadüra; oters avaran gnü in simils cas plü noscha sort. Flurin Grand descriva in sias reminiscenzas co cha sar Jon Cla Pitschen stuet la saira avant fügen e's tgnair zoppà sün „Bos-cha Grischa“, d'inuonder el pudet il di davo verer ed udir ils schnuizis dal cumbat suot Tschanüf. Incirca in quel temp po s'avair sviluppà il roman da la maschnera Betta cul bass-ufficial frances e'l paster da Fenga, dal qual Fl. Grand requinta. Culs plets: „Vorwärts, paysans! bougres de kaiserlik komm!“ han ils fügitivs dals frances admoni ils paurs da Vna da's far our da la puolvra, cur cha'ls tirolais als eiran süls chalchagns da Griosch inoura; las ballas da chanun nan da Tschern e quellas da schluppet tras las fanestras d'stüva e las mazzacras süls bancs davant porta avaran intemori las duonnas, ils infants e'ls vegls da Vna talmaing, ch'els tscherchettan refügi aint ils „Plattuns“ (confr. relasch da Chasper Bardola). Il buolch, barba Cristl, avet lavur per plüs dis a sepulir ils morts vi'n Tschern (Fl. Grand).

DAVO 6 EIVNAS DA TEMMA E SGRISCHUR AINTRA DARCHEU LA PASCH IN NOSSA VALLADA.

Ma alura finalmaing, davo ün mais e mez d'agitaziun e temma e sgrischur turnet darcheu il temp da pasch in noss cumüns chi da quel temp davent nu vezzettan plü sudada estra in lur giassas e sün lur plazzas. Dieu ludà! Lecourbe, il conductur genial per la guerra in muntagna, gnit transferi cullas restanzas da sia divisiun in ils contuorns dal Gotthard; Bellegarde condüet circa 20 battagliuns tras Engiadina e Bergiaglia in Lombardia per rinforzar il corp d'armada austriac d'Italia. Pür vers la fin da l'an gnit pero l'occupaziun da l'Engiadina tras l'Austria dal tuot eliminada.

LAS TRAIS LIAS DVARIANTAN DEFINITIVAMAING ÜN CHANTUN DA LA SVIZZRA.

Als 14 mai penetret il general e marschal austriac *Hotze* (svizzer da naschentscha) sur il Pass da St. Luzi in Grischun ed intrunet qua in pè dal „Guvern Provisoric“ dals patriots la „Regenza Interimala“ chi rumpet ils liams stats fats cull'Elvezia e tscherchet da restabilir suot protecziun da l'Austria las relaziuns d'avant la guerra. Ma in lügl 1800 avettan il frances darcheu la vendschur; Lecourbe tuorna sü da Sargans in Grischun cun si'armada e nomna a Gudench Planta sco president dal „Cussagl da Prefectura“, il qual finalmaing unit il territori da las Lias culla Svizra. Las „Excelsas Trais Lias“ avaivan glivrà d'exister cun lur drettüras autonomas. Il chantun Grischun fet dal 1803 davent tras in comuniun culs oters chantuns durant il 19^{avel} tschientiner il svilup chi manet a las relaziuns da nossa patria d'hozindi.

ARGÜTTAS.

**Homens da la drettüra da Ramosch chi occupettan
uffizis in Valtellina.**

Our dal „*Compendio della storia della Rezia*“ da Peider Ros. Aporta dal 1787 resulta cha:

dal 1585 füt Jon Vonzun da Ramosch pudestà a Morbegn,
dal 1533 ün Duri Effan (Egan?) da Tschlin, medemmamaing;
dal 1573 füttan ün Men Janett da Tschlin,
dal 164? Jon Janal da Samignun,
dal 1653 ün Giovanni Janett da Tschlin e
dal 1671 ün Nicola Rimathè pudestats a Buorm;
1641 s'acquistet Jodocus Rascher la pudestaria da Tegl;
dal 1765 ais in uffizi ün Andrea Stupan da Sent e
dal 1675 ün Agostino Gadina (da Scuol?) sco guvernatuor
a Sondrio, e
dal 1785 füt Simeon Vonmoos da Ramosch pudestà a Tegl.

Ravarendas protestants da Ramosch e dals cumüns limitrofs da l'an 1787.

Our dal „*Rätischer Staatskalender*“ *pro 1787* n'ha notà ils seguaints noms da ravarendas protestants da Ramosch e dals cumüns limitrofs:

- a) da *Ramosch*: Mattia Heinrich, bap (entrà in chapitel 1745), Simon Corvin e Mattia Heinrich, figl (entrà in chapitel 1786);
- b) da *Tschlin*: Ulrich Notegen (1762);
- c) da *Sent*: Ludwig Luzi, Simon Benedict, mort 1785, Chasper Ans (1768), Conrad Riola (1771), Jachen Conradin,
- d) da *Scuol*: Jachen Rauch (1762), Jon Sarott (1756), Joannes Men (1760);
- e) a *Fideris*: Jakob Minar (1762) da Ramosch.

Vico Ramusse (pag. 19) para da s'avair fingià dal temp roman acquistà bain granda importanza; perche cha qua residaiva probabel üna tscherta autorità administrativa dal stadi, üna „*curia*“ chi det al quartier oriental dal lö chi gnit il prüm fabrichà, il nom „**Cuoira**“.

Interessants sun eir ils noms d'otras parts dal cumün, p. e. „**Schilana**“ („Schigliana“), „**Salina**“, „**Poz**“ e „**Bargia**“, ils duos prüms dals quals existan eir a *Sent*. Forsa cha prof. Muoth barmör avess fat derivar il prüm da quaists da „sillia“ = staffa da champs (sco Tschlin). „*Salina*“ (Saglina) derivarà forsa da

saglr, *salir* = *muntar* = ir amunt, po pero eir significar il lö, ingio ch'ün plü tard, cur cha las scossas da bescha fuormai-van il possess principal dals paurs daiva *sal* a medemmas o magazinaiva quaist ingrediaint necessari; il „*Poz*“ avarà racolt e fat fuondar las differentas auas dals bügls, e „*Bargia*“ vain tenor Muoth da „*bareca*“ (bargun) e significha: tablà, giaden.

Da „*Minner*“ (pag. 30) derivarà sainza dubi il nom da schlatta „*Minar*“, amo existent a Ramosch e Scuol.

Chastellans da Ramosch: Anno 1536 vain nomnà sco tal *Peider Jon Andri*; el presidiescha il güdisch compromissarial in üna questiuin da cunfins tanter Scuol e Ftan. Il chasat *Andri* ais dimena üna veglia schlatta da Ramosch; plü tard han üna part dals appartenents da medemma tudais-chà lur nom in *Heinrich*, probabel tras ravarendas, oriunds dal lö, chi funcziunaivan sco tals in parvendas tudais-chas dal chantun.

Baselgia da Vna (pag. 45): In ils ans 1727 e 1728 ais medemma eir gnüda restaurada, sco chi resulta dals millaisems, applichats vi da la lobia e da la chanzla, richamaing decoradas d'intagliadüras tras man d'ün artist. Las inizialas: M. C. B., J. M. R., J. C. P. e J. N. F. rapreschantaran probabel ils noms da members da l'autorità ecclesiastica locala d'inalura.

Funtana Chistavna: L'interessanta appariziun da quaista *funtana intermittenta* chi sbuorfla our dal spelm chalcherais dal Piz S-chalambert-Davo. Pac toc sur la soula da *Val d'Assa*, gniva fingià da temp vegl admirada. Il cronist Duri Champell la visitet in cumpagnia dal ravarenda Flura da Ramosch l'an 1562; Fortunat Sprecher la descriva in sia „*Pallas Rhætica*“ (1670) ed J. J. Scheuchzer in „*Hydrographia Helvetica*“ (1717). Plü tard ha il professor Saluz da Ftan dedichà a medemma sia atenziun (1738). Theobald, Dr. Killias e professor Tarnuzzer han in noss temps tscherchà da declarar l'intermittenza tras differentas teorias. (Gazetta Ladina n.º 47, 1932.)

Sententia

**Davart l'agua chi vain tras Plaun grand dadaint Griensch,
fatta Anno 1678 die 3 Maji.**

IN NOMINE DOMINI AMEN:

Anno 1678 die 3 Maji in Remuosch: s'declaera in virtüt dalg praeschaint instrumaint, co cha avaunt ün honorat Drett da terms inframanzunat, sun comparüts ls honeists Homens cun nom Gisep Jon da Gisep, Casper Barblaun, Duri Moffa da Porta, Cla Riatsch, Cla da Palü & Men Barblaun & tras lur Plaedader Sr Anv Men Grand fatt almantezza & plaunt cuntra ls honeists Jon Gialett, Florin Gialett, Florin Nuott da Palü, & Nuott Jacob da Palü: Co chia Ells hagian stravia l'agua cun uordens miß incunter, la quala tras Plaun grand vain dadaint Griensch gio, et fatta ir our dal Truoi et quattras inviada à la vouta da lur prada, la quala tras quella causa sea alchün temp in naun cun bouda cuvernada, & ruvinada cun grand lur don & schiavd, l'qual nun vuliand Ells patir plü, schi sean Ells qua avant ün honorat Drett per far primo üna dmandada vers ditts Respondents, s'resalvand süen lur risposta, tenor chia la vain fatta, da hvair contanteza u da mußar & proceder u da spettar sententia tenor chia ledschas & forma dà et chi vain a parair ad ün hondraivel Drett: Haviand ün ht Drett datt licentia da far lur dmandada schi ha Sr Anv Men noe dals surscrits Plaunschaduors fatt quaista dmandada vers la surscritta respondente contrapart: Utrum schi s'containten chia quella agua chi vain dadaint Griensch gio tras plaun grand, hagia da velg naun seis drett vial dad ir gio davo lg Truoi & uschea sean davo ditt vial eir in l'vegnir a sainper per la laschar ir gio zainza l'impedir cun paradas u clausas, cun giaschilgia u auter a la volver utruo, et melginavant chia Ells Plaunschaduors possen a defension da lur prada metter laignia, boschia, crappa u auter a la far ir davo l'Truoi gio seis velg vial ch'ella non pilgia our dsura contra lur bains.

Resposta dals surscritts tras lur Plaedader Sr Mrl Men VMoos: Ch'ells s'containten quella agua da la laschar ir gio davo l'Truoi sco da velg. Eir da ls laschar metter inqualchiauða a defender lur bains, mo brichia auter co boschia, mo auter da

laschar fabrichiar a lur praejudici non s'containten, siand chia contra tuottas fuormas, üs & ledschas sea da fabrichiar a volver davent dal sieu aint per l'bain d'ün auter;

Non haviand plaundschaduors contanteza da surscritta resposta, ha Sr Anv Men formà seis Plaunt s'praetendant in substantia sco la Dmandada fatta et vidvart scritta maina oura, l'qual plaunt nun ais qui bsoeng da plaed in plaed da notar. Sü sura ha eir Sr Mrl Men no^e da l'autra part respus. Eir cun maniar sco sia risposta antescritta declera. Eir qui plü navant non manzunà: Ingio non haviand Plaundschaduors amuo contanteza s'hal profert dad amussar, gniand cun licentia d'ün honorat Drett via ls sequents amußamaints ls quals siand citats e haviand fatt lur schüsa sün las avisadas, haun cun l'Saramaint testifichià minchün sco sieugua. —

Sr Mrl Jacob Grand: Ch'ell s'algora ch'ell aunt las guerras ch'ell cun sia Mamma sea statt id aint in l'alp d'Choeglias, et haja vis chia quella acqua gniva gio per l'truoi: Davo quai sea Ell darcheu id aint, et gniand in oura in compagnia da Andrea Tung, il qual h'vaiva ün pra suott vart da la saif ingio quella acqua hveiva seis cuors gio per l'truoi vers la Branca, et Andrea Tung hagia ditt, qui vain gio quaista acqua, et talvoutas boudas et aguazuns et ma metten tuott suott l'pra. Eug stov refüdar l'pra.

Jon Mischol: ch'ell s'algora da circa 50 ans in naun, ch'ell hveiva ün pra sur via l'qual ais huofa da Men Barblaun, suott ün pra da Gisep Jon da Gisep, et cura e gniva ploevguas, aguazuns u boudas, schi cureival Ell Jon da Gisep & plüs chi hveivan prada pro ls lur & ustaven, et metteivan Crappa, boschia, laignia et auter uorden a defension da lur bains et far ir l'acqua davo l'truoi gio et chia ingün nun 'ls impediva, mo ant chia tuot als güdava, acio chi non gniß miß suot lur bains.

Jacob Peder Grand: Ch'ell s'algora: Ch'ell inzacura sea statt Büscher, et sapchia chi sia gni üna vouta aguazun et manà davent la Punt da Griensch, intant sea gnü lgieut et clamà chia la prada dadaint Griensch vegnia mißa suott, et qua sea curü aint Jon da Gisep cun plüs chi hveivan prada pro Ell et hagian stravèrsà ün giaschilg et miß boschia et crappa pro & dustà et chia qua non sapchial chingün ls hagia impedit, intant seal

gnü oura chiasa cun la bescha a laschar dar sal, et cura l'sea turna aint haial vis chia que eira fabricha cun laigna, crappa et boschia & cun amuo plü.

Florin Guitsch conferma l'Amussamaint surscrit da Jacob P. Grond. Non haviand las parts tgnü auter da prodür in causa hauni sarà a Drett cun ün plaunt & üna risposta, et Haviand usche ün h^t Drett inclett Plaunts & respostas, pro & contra, Contantezas & amußamaints, & che chia ambas parts haun prodüt, et hviand tuott bain considerà, haun Ells clamà l'Nuom da Dieu in agüd & per lur Saramaint ditt oura Sententia sco e sieugua:

I. Chia surscrita aqua dess havair seis vial davo l'truoi gio non impedi sco da velg in naun, et chia surscritts Plaundscha duors, u vero chi la prada eir qui davo vain a possedair, possen a defension da lur bains, metter laigna, crappa, boschia, et auter uorden et far ir l'agua davo l'truoi gio, et dustar da lur bains zainza impedimaint d'ingün Hoz et qui davo a saimper.

II. Dess la surscritta part respondente purtar gio et pagiar tuotts donş & cuosts da Drett ids in far quaista sententia.

Pro Drett sun statts Cla J. Grand cun bachetta in maun sur an, et hviand ls Jüraders sur an schüsa u siand absaints, sun in lur loe statts tschernüts aint Sr Anv. Jon VMoos & Sr Anv. Lüzza Biet, l qual per major fede vain no^e da tuotts a metter suot seis petschoff.

Actum Anno et die ut supra — —

L S

Johannes Martinus V. D. M.
à prefato jussus Magistratu
scripfit & subscripsit mppa.

(Quaista sentenza gnit copchada da l'original tras Andri Vital, Scuol.)